

HAL
open science

Ουσίες γένους αρσενικού : Ναρκωτικά και ανδρισμός στην Ελλάδα (1900-1940)

Kostis Gotsinas

► To cite this version:

Kostis Gotsinas. Ουσίες γένους αρσενικού : Ναρκωτικά και ανδρισμός στην Ελλάδα (1900-1940). A. Dialeti; G. Plakotos; Y. Yannitsiotis; D. Vassiliadou (éds). Ανδρισμοί και ιστορία : Αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο [Masculinités et histoire : Représentations, acteurs et pratiques de l'époque médiévale à l'époque contemporaine], Gutenberg, pp.433-460, 2019, 978-960-01-2023-3. <hal-02925580>

HAL Id: hal-02925580

<https://hal.science/hal-02925580v1>

Submitted on 1 Oct 2020

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ:

Έφη Αβδελά
Κατερίνα Δαλακούρα
Ελένη Φουρναράκη

ΑΝΔΡΙΣΜΟΙ

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ
ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ
ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δήμητρα Βασιλειάδου
Γιάννης Γιαννιτσιώτης
Ανδρονίκη Διαλέτη
Γιώργος Πλακωτός

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

ΑΝΔΡΙΣΜΟΙ

Αναπαραστάσεις, υποκείμενα
και πρακτικές από τη μεσαιωνική
μέχρι τη σύγχρονη περίοδο

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης
Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός

466 σσ. (17x24 εκ.)

Αριθμός Έκδοσης 3183

Κωδικός Καταλόγου 9120842

ISBN 978-960-01-2023-3

© Copyright 2019

Εκδόσεις Gutenberg & οι επιμελητές

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ε. Παρασκευοπούλου

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Κ. Παντελίδου

ΦΙΛΜΟΠΟΙΗΣΗ-ΜΟΝΤΑΖ: Β. & Κ. Χριστοδούλου

ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Χρ. Παρασκευοπούλου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

Διδότου 37, 106 80 Αθήνα

Τηλ.: 210.36.42.003 – Fax: 210.36.42.030

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:

Ιασονίδου 13, 546 35

Τηλ.-Fax: 2310.271.147

www.dardanosnet.gr • info@dardanosnet.gr

e-shop: www.dardanosnet.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική αναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου, κατά παράφραση ή διασκευή με οποιονδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό κ.λπ. – Ν. 2121/93, άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για τις δημόσιες υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, οργανισμούς κ.λπ. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται (άρθρο 13) και τους επιβάλλονται κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυρώσεις σύμφωνα με το νόμο (άρθρα 64-66).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 9

Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης,
Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός

Ανδρισμοί και ιστορία: η ιστοριογραφία μιας σχέσης 11

ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ, ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ, ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ

Δήμητρα Βασιλειάδου

Η σιωπή, ο φόβος, η σαγήνη: γράφοντας τον σεξουαλικό εαυτό
στα τέλη του 19ου αιώνα 105

Παναγιώτης Ζεστανάκης

Ανδρισμοί και οικογενειακές σχέσεις σε ένα μεταβατικό
κινηματογραφικό τεκμήριο: η ταινία «Το παίζω και πολύ άνδρας»
του Ερρίκου Θαλασσινού (1983) 133

Κώστας Γιαννακόπουλος

Φαντάσματα από το παρελθόν στο παρόν: ανδρικές ομοερωτικές
επιθυμίες και πολιτικές στη μεταπολεμική και σύγχρονη Ελλάδα .. 152

Άρης Τσαντηρόπουλος

Διαπροσωπικές διαφορές και συγκρούσεις μεταξύ ανδρών ενώπιον
του λόγου που μετράει: μια ανθρωπολογική προσέγγιση του «σασμού»
(συμβιβασμού) στη σύγχρονη Κρήτη 170

ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΕΣ, ΡΩΓΜΕΣ ΚΑΙ ΕΝΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΛΙΤ

Ανδρονίκη Διαλέτη

Σώμα, ανδρισμός και ευγένεια στην Ιταλία των πρώιμων νεότερων
χρόνων 201

Παναγιώτης Κιμουρτζής - Άννα Μανδουλαρά

Το σώμα και οι εορτές του Όθωνα (1833-1862). Όψεις του ανδρισμού:
το «φυσικό» και το «πολιτικό» σώμα του βασιλιά 226

Ευγενία Σηφάκη

Ανδρισμός και αυτοκρατορία: η ιστορία του Robert Clive (1725-1774)
σε κείμενα της βικτωριανής πεζογραφίας 251

Κώστας Ράπτης

Ανδρισμοί και αριστοκρατία στην Κεντρική Ευρώπη του ύστερου
19ου και πρώιμου 20ού αιώνα 273

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΜΟΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ

Αθανάσιος Πάνος

«Non est masculus, neque femina»: η σχέση του ριζοσπαστικού
φραγκισκανισμού με την αρσενικότητα στον 14ο αιώνα 295

Μαρία Παπαθανασίου

Όψεις του ανδρισμού στο γερμανικό νεανικό κίνημα (1896-1933) 313

Κώστας Παλούκης

Η ταξική ηθική στο ιδεώδες του αρχαιομαρξιστικού ανδρισμού 336

Άννα Πούπου

Μοναχικοί λύκοι, έξυπνα λαγωνικά, θυμωμένοι γάτοι: ανδρισμοί
στο ελληνικό κινηματογραφικό αστυνομικό θρίλερ των δεκαετιών
1950 και 1960 358

ΕΠΑΠΕΙΛΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΟΡΙΑΚΟΙ ΑΝΔΡΙΣΜΟΙ

Γιώργος Πλακωτός

Υπό το βλέμμα των άλλων: περιηγητικοί ανδρισμοί, 13ος-18ος αιώνας 383

Λίνα Αμπντελχαμίντ

Ο πόλεμος του 1897 στη λογοτεχνία: παράγοντας (αντ)εθνικούς
ανδρισμούς 411

Κωστής Γχοσιόνας

Ουσίες γένους αρσενικού: ναρκωτικά και ανδρισμός στην Ελλάδα
(1900-1940) 433

Βιογραφικά σημειώματα 461

Κωστής Γκοτσίνας

ΟΥΣΙΕΣ ΓΕΝΟΥΣ ΑΡΣΕΝΙΚΟΥ
ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΝΔΡΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1900-1940)¹

«Η ΑΠΑΙΣΙΑ ΗΡΩΙΝΗ συνεχίζει το φθοροποιόν έργον της εις Αθήνας», διαβάζουμε σε ένα άρθρο της εφημερίδας *Ελεύθερος Άνθρωπος* των αρχών της δεκαετίας του 1930, διατύπωση που υποστασιοποιούσε το ναρκωτικό και το παρουσίαζε ως μια απειλητική παρουσία θηλυκού γένους, η οποία αφάνιζε σιγά σιγά την πρωτεύουσα.² Σε αντίθεση με ουσίες ουδέτερου γένους, όπως το όπιο και το χασίς, που προϋπήρχαν των επιστημονικών επιτευγμάτων στο πεδίο της χημείας τον 19ο αιώνα, οι κυριότερες ουσίες που άρχισαν να διαδίδονται στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα (μορφίνη, κοκαΐνη, ηρωίνη) ήταν γένους θηλυκού.³ Εξάλλου, θηλυκού γένους ήταν και η ίδια η «τοξικομανία», έννοια που πλάστηκε αυτήν ακριβώς την περίοδο, όταν η χρήση τοξικών ουσιών άρχισε να γίνεται αντιληπτή ως κοινωνικό πρόβλημα. Αντιθέτως, αρσενικού γένους ήταν οι όροι που αναφέρονταν στο πρόσωπο που καταναλώνει μια ουσία, λόγου χάρη «χασισοπότης», «πρεζάκιας», «κοχλαράκιας».⁴ Περνώντας από το γραμματικό γένος στο φύλο, διαπιστώνουμε ότι η χρήση και η εμπορία ναρκωτικών ήταν πράγματι κατεξοχήν ανδρικές υποθέσεις.⁵ Η διαπίστωση αυτή δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα και έχει στα-

1. Ευχαριστώ θερμά τις επιμελήτριες και τους επιμελητές του τόμου για τα χρήσιμα σχόλια και τις διεισδυτικές παρατηρήσεις τους στο κείμενο.

2. «Η απαισία ηρωίνη συνεχίζει το φθοροποιόν έργον της εις Αθήνας», εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος* 29/1/1931, σ. 5.

3. Αυτή η «γραμματική» των ψυχοτρόπων είχε πάντως και τις εξαιρέσεις της, όπως τον αιθέρα, ουσία που γνώρισε μια παροδική μόδα στη δεκαετία του 1910 (βλ. Ιωάννης Γεωργιάδης, *Τοξικολογία: Κλινική και Ιατροδικαστική*, τόμ. Β', Τυπ. Χ. Γ. Περγάμαλη, Αθήναι 1926, σ. 265-266).

4. «Κοχλαράκιας» ονομαζόταν ο χρήστης ηρωίνης ή κοκαΐνης σε ενέσιμο διάλυμα. Ο όρος προέρχεται από το «κοχλιάριον» (κουτάλι) όπου θερμαινόταν η ουσία ώστε να υγροποιηθεί. Πβ. και το ρεμπέτικο του Γιώργου Βιτάλη «Ο κοχλαράκιας», Parlophone B-21840 (1935).

5. Κάτι ανάλογο ισχύει σε έναν βαθμό και στις αρχές του 21ου αιώνα, αφού σύμφωνα με

θεί τις τελευταίες δεκαετίες αφετηρία πολυάριθμων άρθρων και μονογραφιών, ιδίως στα πεδία της ψυχολογίας, της ιατρικής και της κοινωνιολογίας, με έμφαση στην κατανάλωση του αλκοόλ.⁶ Ένα μέρος αυτών των επιδημιολογικών μελετών χρησιμοποιεί εργαλεία όπως συνεντεύξεις, ερωτηματολόγια, ανάλυση λόγου και έρευνα πεδίου, με στόχο την πρόληψη και την υπαγόρευση θεραπευτικών προσεγγίσεων. Συχνά οι έρευνες αυτές στηρίζουν την ανάλυσή τους σε μια σειρά από ποσοτικές μεθόδους και κλίμακες ή ευρετήρια που καταρτίστηκαν από τη δεκαετία του 1970 και εξής, στο πλαίσιο ιδίως της συμπεριφορικής ψυχολογίας, με τη φιλοδοξία να χαρτογραφήσουν τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν μια ανδρική, μια γυναικεία, μια ανδρόγυνη κ.λπ. προσωπικότητα ή τις κοινωνικές νόρμες για τους «έμφυλους ρόλους».⁷ Κάποιες άλλες μελέτες επιλέγουν να συνομιλήσουν με την ευρύτερη βιβλιογραφία περί φύλου και ανδρισμών, προβληματοποιώντας το αντικείμενό τους και στηρίζοντας την ανάλυσή τους σε έννοιες όπως ο «ηγεμονικός ανδρισμός».⁸

Στην περίπτωση των ιστορικών προσεγγίσεων της χρήσης και της εμπορίας ουσιών, αυτή η προβληματοποίηση καθίσταται απαραίτητη και, πράγματι, οι θεωρητικές επεξεργασίες αναφορικά με το φύλο δεν έχουν αφήσει

στοιχεία για την περίοδο 2002-2013, από τα άτομα που έκαναν χρήση και εισήλθαν σε θεραπεία, το ποσοστό των ανδρών κυμαινόταν μεταξύ 83,4% και 86,8%. Βλ. ΕΠΨΥ, *Η κατάσταση του προβλήματος των ναρκωτικών και των οιοπνευματωδών στην Ελλάδα, Ετήσια Έκθεση 2014*, ΕΚΤΕΠΝ, Αθήνα 2015, σ. 53, Γράφημα 5.13 (διαθέσιμο στο: <http://www.ektepn.gr/Documents/PDF/Cover.pdf> – προσπελάστηκε στις 16/1/2019).

6. Αν και οι επόμενες σελίδες επικεντρώνονται σε εθιστικές τοξικές ουσίες που τέθηκαν υπό καθεστώς απαγόρευσης, «ναρκωτικά» με την ευρύτερη έννοια μπορούν να θεωρηθούν και ουσίες όπως το αλκοόλ ή ο καπνός, που ενδέχεται να προκαλέσουν εξάρτηση, οργανικές βλάβες και προβληματικές συμπεριφορές, είναι αντικείμενο απαγορεύσεων ή περιορισμών, ενώ συγχρόνως εντάσσονται σε ένα ευρύ πλέγμα κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών. Βλ. Virginia Berridge, *Demons: Our Changing Attitudes to Alcohol, Tobacco & Drugs*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013, σ. 1-13.

7. Για μια επισκόπηση των μοντέλων αυτών βλ. Ronald F. Levant - Katherine Richmond, «A Review of Research on Masculinity Ideologies Using the Male Role Norms Inventory», *Journal of Men's Studies* 15:2 (2007), σ. 130-146· Edward H. Thompson Jr. - Kate M. Bennett, «Measurement of Masculinity Ideologies: A (Critical) Review», *Psychology of Men & Masculinity* 16:2 (2015), σ. 115-133. Οι προσεγγίσεις αυτές έχουν δεχτεί κριτικές, μεταξύ άλλων γιατί δεν λαμβάνουν υπόψη το κοινωνικό πλαίσιο [βλ. R. W. Connell, «The Big Picture: Masculinities in Recent World History», *Theory and Society* 22:5 (1993), σ. 599].

8. Π.χ., Fiona Measham, «“Doing Gender”-“Doing Drugs” Conceptualizing the Gendering of Drugs Cultures», *Contemporary Drugs Problems* 29:2 (2002), σ. 335-373· Robert L. Peralta, «College Alcohol Use and the Embodiment of Hegemonic Masculinity among European American Men», *Sex Roles* 56:11 (2007), σ. 741-756· Sharon Rödnér Sznitman, «Drugs and Gender», *Nordic Studies on Alcohol and Drugs* 24:2 (2007), σ. 107-126· Aaron Hart, «Good Sports, Drinking Cultures and Hegemonic Masculinities in a Community Sporting Club Case Study», *Drugs: Education, Prevention and Policy* 23:4 (2016), σ. 302-311. Η έννοια του «ηγεμονικού ανδρισμού» έχει δεχτεί και αυτή κριτικές, που συνοψίζονται στο R. W. Connell - James W. Messerschmidt, «Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept», *Gender & Society* 19:6 (2005), σ. 836-845.

ανεπηρέαστη την ιστορία των εξαρτήσεων. Όπως βέβαια σημειώνει ο Robert Stephens, «το φύλο έχει γίνει μία από τις κύριες αναλυτικές κατηγορίες στο πεδίο της ιστορίας, αλλά το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί για την ιστορία των ναρκωτικών».⁹ Έστω και δευτερευόντως πάντως, μια σειρά πρόσφατων μελετών με αντικείμενο τα ψυχοτρόπα λαμβάνουν υπόψη την προβληματική του φύλου, αν και οι μελέτες που εστιάζουν στις γυναίκες υπερτερούν σαφώς έναντι εκείνων που καταπιάνονται με τους άνδρες.¹⁰ Ασφαλώς οι άνδρες δεν μπορούν να προσεγγιστούν αυτόνομα, χωρίς αναφορά στις γυναίκες, καθώς σε μεγάλο βαθμό «ανδρισμός» και «θηλυκότητα» κατασκευάζονται συσχετικά, και στο πλαίσιο των κανονιστικών λόγων είναι πιθανό το ένα να αντιμετωπίζεται ως αντίθετη ή αρνητική εκδοχή του άλλου. Εν πάση περιπτώσει, η βιβλιογραφία αυτή προσεγγίζει το ούτως ή άλλως πολυδιάστατο φαινόμενο της χρήσης και της εμπορίας ουσιών, δίνοντας έμφαση στην έμφυλη διάσταση τέτοιων πρακτικών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιδιώκεται η σκιαγράφηση διαφοροποιήσεων και ιδιαιτεροτήτων που σχετίζονται με το φύλο, όπως μπορούν να εξετάζονται και άλλες παράμετροι (η κοινωνική τάξη, η φυλή, ο τόπος κατοικίας κ.λπ.), προκειμένου να κατανοηθεί συνολικότερα το φαινόμενο της χρήσης. Ταυτόχρονα, όμως, καθώς οι ουσίες αντιμετωπίζονται λιγότερο ως ζήτημα δημόσιας υγείας και περισσότερο ως διακύβευμα αποκαλυπτικό κοινωνικών εντάσεων, ιδεολογικών αναζητήσεων και συλλογικών νοοτροπιών, δίνουν την ευκαιρία για αναλύσεις που αφορούν ευρύτερα ζητήματα – μεταξύ αυτών και τη διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων.

Το κείμενο που ακολουθεί εγγράφεται σε αυτή τη λογική και φιλοδοξεί να προσεγγίσει από τη σκοπιά του φύλου ένα ερευνητικό αντικείμενο που ούτως ή άλλως έχει ελάχιστα διερευνηθεί στην ελληνική περίπτωση: τα ναρκωτικά. Η μελέτη τους παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον για την ιστορική έρευνα, καθώς η παραγωγή, η εμπορία και η χρήση ποινικοποιήθηκαν στα

9. Robert P. Stephens, *Germans on Drugs: The Complications of Modernization in Hamburg*, University of Michigan Press, Ann Arbor 2007, σ. 221.

10. Jean-Jacques Yvarel, «La morphinée: une femme dominée par son corps», *Communications* 56:1 (1993), σ. 106-111· Nancy D. Campbell, *Using Women: Gender, Drug Policy, and Social Justice*, Routledge, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 2000· Marek Kohn, *Dope Girls: The Birth of the British Drug Underground*, Granta Books, Λονδίνο 2001 [1992]· Suzan Zieger, *Inventing the Addict: Drugs, Race and Sexuality in Nineteenth-century British and American Literature*, University of Massachusetts Press, Άμστερνταμ 2008· Benjamin B. Roberts, *Sex and Drugs before Rock'n'roll: Youth Culture and Masculinity during Holland's Golden Age*, Amsterdam University Press, Άμστερνταμ 2012· Teresa Ortiz-Gómez - María Jesús Santasmases (επιμ.), *Gendered Drugs and Medicine: Historical and Socio-cultural Perspectives*, Ashgate, Φάρνακ/Μπέρλινγκτον 2014· Elaine Carey, *Women Drug Traffickers: Mules, Bosses, and Organized Crime*, University of New Mexico Press, Άλμπουκερκ 2014. Βλ. και το εισαγωγικό άρθρο σε θεματικό τεύχος: Nancy D. Campbell - David Herzberg, «Gender and Critical Drug Studies: An Introduction and an Invitation», *Contemporary Drug Problems* 44:4 (2017), σ. 1-14· των ίδιων, «Gender and Critical Drug Studies: An Invitation and an Exhortation», *The Social History of Alcohol and Drugs* 31 (2017), σ. 7-24.

περισσότερα κράτη του δυτικού κόσμου σχεδόν ταυτόχρονα, στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, σε μεγάλο βαθμό ως αποτέλεσμα μιας διεθνούς κίνησης με επικεφαλής τις Η.Π.Α. και την Κίνα.¹¹ Έτσι, σε σύντομο χρονικό διάστημα, ουσίες και πρακτικές που μέχρι τότε ήταν λιγότερο ή περισσότερο κοινωνικά αποδεκτές ή ενσωματωμένες βρέθηκαν υπό καθεστώς απαγόρευσης. Η ένταση μεταξύ θεσμικού πλαισίου και κρατικού ελέγχου από τη μια μεριά, και συμπεριφορών και αναπαραστάσεων από την άλλη, καθώς και οι λόγοι που παράγονται στο πλαίσιο αυτό, αποκαλύπτουν σε πολλές περιπτώσεις βαθύτερα ζητήματα που απασχολούν τους συγχρόνους, όπως είναι εκείνα που άπτονται των έμφυλων σχέσεων.

Στις επόμενες σελίδες, λοιπόν, θα ασχοληθούμε καταρχάς με τη δυσαναλογία ανδρών - γυναικών που παρατηρείται σε διάφορες πτυχές της χρήσης ουσιών στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα: την επαφή με τις δικαστικές αρχές, τη δικαστική εξουσία, το σωφρονιστικό σύστημα ή τις θεραπευτικές δομές. Αφού παρουσιάσουμε συνοπτικά αυτές τις πτυχές, όπως καταγράφονται σε μια σειρά ποσοτικών πηγών που συντάχθηκαν στη βάση των κατηγοριών «άρρενες» και «θήλεις», θα επιχειρήσουμε μια ερμηνεία της δυσαναλογίας αυτής στο ιστορικό πλαίσιο των πρώτων δεκαετιών του προηγούμενου αιώνα. Δύο είναι τα καίρια ερωτήματα που εξετάζονται: πρώτον, σε ποιο βαθμό οι αποτυπώσεις αυτές καταγράφουν πιστά πρακτικές και συμπεριφορές· και δεύτερον, ποιοι είναι οι παράγοντες που μπορούν να εξηγήσουν αυτή τη φαινομενική ή πραγματική δυσαναλογία.

Στη συνέχεια, αφήνοντας κατά μέρος τα ποσοτικά στοιχεία, θα εξετάσουμε πώς η χρήση ουσιών συνδιαλεγόταν με τις ανδρικές ταυτότητες, ιδίως με κάποια από τα συστατικά στοιχεία της κυρίαρχης εκδοχής του ανδρισμού: τη σωματική ρώμη, τα στρατιωτικά ιδεώδη, τη γονιμότητα και την ετεροκανονική σεξουαλικότητα. Για τον σκοπό αυτό θα ανατρέξουμε σε ιατρικές και ψυχιατρικές πραγματείες, λογοτεχνικά κείμενα, δημοσιογραφικά άρθρα ή και ρεμπέτικα τραγούδια που εκφράζουν τις αντιλήψεις περί ανδρισμού κατά κύριο λόγο των ανδρών, ενώ συγχρόνως αφήνουν να διαγραφούν ανάγλυφα οι ανησυχίες, οι φοβίες και οι ανασφάλειες των τελευταίων. Θα εξετάσουμε, με άλλα λόγια, τις αναπαραστάσεις ουσιών γένους θηλυκού σε μια σκηνή όπου πρωταγωνιστούσαν οι άνδρες.

11. Kettl Bruun - Lynn Par - Ingemar Rexed, *The Gentlemen's Club: International Control of Drugs and Alcohol*, University of Chicago Press, Σικάγο 1975. Στην Ελλάδα, η σχετική νομοθεσία που αφορούσε την απαγόρευση της ινδικής κάνναβης και την υπαγωγή των οπιούχων και της κοκαΐνης στο Κρατικό Μονοπώλιο των Ναρκωτικών εδραιώθηκε στα χρόνια του Μεσοπολέμου, περισσότερο για λόγους συμμόρφωσης με το νομοθετικό πλαίσιο άλλων χωρών παρά ως απάντηση στην εγχώρια κατανάλωση. Βλ. σχετικά: Joanna Tsiganou, *Law-Making on Drugs and Politics in Greece*, National Centre for Social Research, Αθήνα 2003, σ. 345-357.

Μια ανδρική υπόθεση

Από τη στιγμή που ποινικοποιήθηκαν στις αρχές του 20ού αιώνα, η χρήση και η εμπορία ναρκωτικών έγιναν πρακτικές που αποκρύπτονταν επιμελώς από τα βλέμματα των σύγχρονων παρατηρητών, πόσω μάλλον από εκείνα των μεταγενέστερων ιστορικών. Για να μελετήσουμε λοιπόν σήμερα το φαινόμενο, πρέπει να καταφύγουμε στις απόπειρες των κρατικών μηχανισμών να το καταγράψουν, αντλώντας στοιχεία από ένα σώμα πηγών που είναι έντονα διαμεσολαβημένο και φέρει τη σφραγίδα των ιδιαιτεροτήτων και των περιορισμών του εκάστοτε μηχανισμού. Η τυφλή εμπιστοσύνη στις ποσοτικές πηγές έχει πάψει προ πολλού να καθοδηγεί την ιστορική έρευνα, στη δε ελληνική περίπτωση η τήρηση στατιστικών υπήρξε στις αρχές του 20ού αιώνα (αν όχι και αργότερα) μάλλον προβληματική και αποσπασματική.¹² Παρ' όλα αυτά, με όλες τις επιφυλάξεις και τη σύνεση που επιβάλλει η χρήση των στατιστικών πηγών, μπορούμε να αποπειραθούμε να σκιαγραφήσουμε μια μερική έστω εικόνα της κατανομής ανά φύλο των ατόμων που έκαναν χρήση ή εμπλέκονταν σε δοσοληψίες με αντικείμενο παράνομες ουσίες.

Οι αριθμοί

Η πρώτη κατηγορία πηγών είναι οι στατιστικές συλλήψεων των δικαστικών αρχών, η πληρέστερη σειρά των οποίων εντοπίζεται σε άρθρα του αστυνομικού Νικόλαου Αρχιμανδρίτη στην *Ιατρική Εφημερίδα* (Πίνακας 1). Σύμφωνα με αυτές, κατά τα έτη για τα οποία διαθέτουμε στοιχεία, μεταξύ των προσώπων που συνελήφθησαν για παραβάσεις της νομοθεσίας περί ναρκωτικών, το ποσοστό των ανδρών κυμαινόταν μεταξύ 89,8% και 98,6%.¹³ Παρόμοια εικόνα προκύπτει και από τις Εγκληματολογικές Στατιστικές που τη

12. Βλ., για παράδειγμα, επικριτικά σχόλια για τις Εγκληματολογικές Στατιστικές της Στατιστικής Υπηρεσίας: Νικόλαος Αβραάμ, «Η μεταπολεμική εγκληματολογία εν Ελλάδι», *Η Διάλεξις* 1:10 (1928), σ. 252-253· Κωνσταντίνος Γαρδίκας, *Εγκληματολογία: Εισαγωγή και τα γενικά αίτια των εγκλημάτων*, τόμ. Α', Τυπ. Βασιλικής Χωροφυλακής, Αθήνα 1936, σ. 114. Όσον αφορά τα προβλήματα που παρουσιάζουν οι στατιστικές των ναρκωτικών, βλ. Jerry Mandel, «Problems with Official Drug Statistics», *Stanford Law Review* 21:5 (1969), σ. 991-1040· Patricia Morgan, «Unknown, Unexplored, and Unseen Populations: An Introduction into the Truly Hidden Worlds of Drug and Alcohol Research», *Journal of Drug Issues* 26:1 (1996), σ. 1-4. Πρέπει εξάλλου να σημειωθεί εδώ ότι οι στατιστικές δεν καταγράφουν απλώς ένα κοινωνικό φαινόμενο ή «πρόβλημα», αλλά συμβάλλουν καθοριστικά στην κατασκευή του δίνοντάς του περιεχόμενο (βλ. σχετικά Terry Parssinen, *Secret Passions, Secret Remedies: Narcotic Drugs in British Society, 1820-1930*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1983, σ. 74).

13. Νικόλαος Αρχιμανδρίτης, «Κίνησις του λαθρεμπορίου και της χρήσεως των ναρκωτικών κατά το έτος 1932», *Ιατρική Εφημερίς* (5/2/1933), σ. 4· του ίδιου, «Κρατικός και κοινωνικός αγών εναντίον των ναρκωτικών εν Ελλάδι κατά το έτος 1938», *Ιατρική Εφημερίς* (21/5/1939), σ. 1.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Παραβάσεις της νομοθεσίας περί ναρκωτικών

	Αθήνα		Επικράτεια	
	Α	Γ	Α	Γ
1929	155 (97,4%)	4 (2,6%)	–	–
1930	274 (98,6%)	4 (1,4%)	–	–
1931	400 (97,3%)	11 (2,7%)	–	–
1932	773 (95,4%)	37 (4,6%)	–	–
1933	337 (94,7%)	19 (5,3%)	585 (94,4%)	35 (5,6%)
1934	–	–	689 (91,6%)	63 (8,4)
1935	–	–	433 (89,8%)	49 (10,2%)
1936	339 (96,3%)	13 (3,7%)	512 (95%)	27 (5%)
1937	307 (95,3%)	15 (4,7%)	499 (95,4%)	24 (4,6%)
1938	364 (95,5%)	17 (4,5%)	540 (95,6%)	25 (4,4%)

ΠΗΓΗ: Ν. Αρχμανδρίτης, «Κίνησις του λαθρεμπορίου...», «Κρατικός και κοινωνικός αγών...».

ρούσε η Στατιστική Υπηρεσία του Υπουργείου Οικονομικών και οι οποίες κατέγραφαν τις καταδίκες για την περίοδο 1926-1937 (Πίνακας 2).¹⁴ Εκεί τα ποσοστά των ανδρών, τόσο για την παραγωγή ή την εμπορία όσο και για τη χρήση, ξεπερνούσαν (με ελάχιστες εξαιρέσεις) το 95%. Τέλος, όσον αφορά το σωφρονιστικό σύστημα που «υποδεχόταν» εκείνους τους συλληφθέντες που καταδικάζονταν σε ποινή κράτησης, φυλάκισης ή ειρκτής, μια έκθεση του 1940 έκανε λόγο για 604 άρρενες «τοξικομανείς» κρατούμενους (96,5%) έναντι 22 γυναικών (3,5%).¹⁵

Παρόμοια εικόνα με τις στατιστικές που προέρχονταν από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς παρουσιάζουν και εκείνες των θεραπευτικών δομών. Πιο συγκεκριμένα, κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, στα πρόσωπα που εισήχθησαν για θεραπεία κάποιας εξάρτησης από τα οπιούχα ή την κοκαΐνη στο Δημόσιο Ψυχιατρείο Αθηνών (Δαφνί) και στο Δρομοκαΐτειο Θεραπευτήριο, τα δύο μεγαλύτερα ψυχιατρικά ιδρύματα της πρωτεύουσας, οι άνδρες αντιπροσώπευαν αντίστοιχα 96% και 93,7% των περιπτώσεων. Κάπως διαφορετική ήταν η αναλογία στο Αιγινήτειο, πανεπιστημιακή κλινική που απευθυνόταν σε ένα πιο ευκατάστατο κοινό και όπου το ποσοστό των αν-

14. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Εγκληματολογική στατιστική του έτους 1926-1937*, Εθν. Τυπογραφείον, Αθήναι 1928-1946 [διαθέσιμες στη διεύθυνση: http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/categoryyears?p_cat=10007910&p_topic=10007910 – προσπελάστηκε στις 16/1/2019].

15. «Περί των κρατηθέντων εν ταις φυλακαίς τοξικομανών κατά το έτος 1939», *Σωφρονιστικά πληροφορία* 5:4 (1940), σ. 418.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Καταδικασθέντες για παραβάσεις της νομοθεσίας περί ναρκωτικών¹⁶

	Παραγωγή/Εμπορία		Χρήση	
	Α	Γ	Α	Γ
1926	36 (90%)	4 (10%)	955 (99,4%)	6 (0,6%)
1927	54 (98,2%)	1 (1,8%)	877 (99,7%)	3 (0,3%)
1928	63 (91,3%)	6 (8,7%)	720 (98,9%)	8 (1,1%)
1929	77 (96,3%)	3 (3,7%)	680 (99,1%)	6 (0,9%)
1930	210 (96,3%)	8 (3,7%)	587 (99,7%)	2 (0,3%)
1931	265 (91,4%)	25 (8,6%)	634 (98,8%)	8 (1,2%)
1932	850 (97,3%)	24 (2,7%)	540 (98,4%)	9 (1,6%)
1933	516 (96,8%)	17 (3,2%)	399 (94,8%)	22 (5,2%)
1934	394 (95,6%)	18 (4,4%)	474 (95,2%)	24 (4,8%)
1935	110 (98,2%)	2 (1,8%)	501 (93,6%)	34 (6,4%)
1936	639 (95,9%)	27 (4,1%)	54 (98,2%)	1 (1,8%)
1937	168 (94,9%)	9 (5,1%)	454 (97,8%)	10 (2,2%)

ΠΗΓΗ: *Εγκληματολογικές Στατιστικές 1926-1937*.

δρών έπεφτε κάτω από το 80%.¹⁷ Στην τελευταία περίπτωση, το αριθμητικό δείγμα είναι πολύ περιορισμένο για να εξαγάγουμε γενικότερα και ασφαλή συμπεράσματα (31 άνδρες και 8 γυναίκες): μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι η μικρότερη σχετικά διαφορά έχει να κάνει αφενός με το ότι οι γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων είχαν ίσως μεγαλύτερη πρόσβαση στην ιατρική και ψυχιατρική φροντίδα, και αφετέρου με το ότι αρκετές από τις εισαγωγές στο Αιγινήτειο σχετιζόνταν με ιατρογενείς εξαρτήσεις, στις οποίες, όπως θα δούμε παρακάτω, η παρουσία των γυναικών ήταν εντονότερη: 15 από τα καταγεγραμμένα περιστατικά είχαν ως κύρια ουσία χρήσης τη μορφίνη, μόνη της ή σε συνδυασμό με κάποιο άλλο φαρμακευτικό σκεύασμα.¹⁸

16. Επειδή οι κατηγορίες των Εγκληματολογικών Στατιστικών άλλαζαν με την πάροδο των χρόνων, στη στήλη «παραγωγή/εμπορία» του Πίνακα 2 έχουν υπαχθεί οι κατηγορίες «καλλιέργεια και εμπορία χασίς» και «παράνομος παραγωγή οπίου, μορφίνης και κοκαΐνης» για την περίοδο 1926-1928, και «καλλιέργεια και εμπορία χασίς» και «παραβάσεις του Ν. Μονοπωλίου ναρκωτικών φαρμάκων» για τα έτη 1929-1937, στη δε στήλη «χρήση» οι κατηγορίες «αληγεία και χασισοποτία» (1926-1932), «χασισοποτία» (1933-1934) και «χασισοποτία και χρήσις άλλων ναρκωτικών» (1935-1937).

17. Δημήτρης Υφαντής, *Τοξικομανία δι' ηρωίνης. Η χρήση ουσιών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Άγρα, Αθήνα 2017, σ. 190-191.

18. Στο ίδιο, σ. 254, Πίνακας 11.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία, έστω και αποσπασματικά, συντείνουν σε μια εντυπωσιακή ανισορροπία. Για τους σύγχρονους σχολιαστές οι αριθμοί αυτοί αποτελούν ευχάριστη είδηση που «μαρτυρεί τρανώτατα ότι εις την Ελληνικήν οικογένειαν πολύ δυσκόλως ευρίσκουν θέσιν τα ναρκωτικά και ότι η Ελληνίς μητέρα δεν έπαυσε ποτέ ν' αποτελή τον ισχυρότερον και πιστότερον φύλακα κατά πάσης όθεν δήποτε επερχομένης επιδρομής τεινούσης να διαλύση την Ελληνικήν Εστίαν». ¹⁹ Θεωρώντας δεδομένη την ελάχιστη συμμετοχή των γυναικών στη χρήση και την εμπορία, δεν ενδιαφέρονταν να προτείνουν ερμηνείες γι' αυτήν, πέραν των υποτιθέμενων ηθικών αρετών των γυναικών - αρετών που σε άλλες περιστάσεις, όπως θα δούμε, τίθεντο υπό αμφισβήτηση. Κι όμως, αυτή η εντυπωσιακή υποεκπροσώπηση δεν ήταν ο κανόνας σε άλλες χώρες. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, για παράδειγμα, μία από τις πιο καλά μελετημένες και τεκμηριωμένες περιπτώσεις, στα τέλη του 19ου αιώνα ο αριθμός γυναικών που έκαναν χρήση οπιούχων ξεπερνούσε εκείνον των ανδρών. ²⁰ Αντίστοιχα, σχετικά ισορροπημένη κατανομή γυναικών - ανδρών στις διάφορες στατιστικές καταγράφεται και σε μια σειρά ευρωπαϊκών χωρών στις αρχές του 20ού αιώνα. ²¹ Το ερώτημα λοιπόν γίνεται επιτακτικότερο: πώς ερμηνεύεται η ανδρική υπερεκπροσώπηση στην περίπτωση της Ελλάδας;

Ορατές και άορατες χρήσεις

Μια πρώτη απάντηση σχετίζεται με την επαγγελματική και οικονομική θέση των ανδρών στην ελληνική κοινωνία και την παρουσία τους στον δημόσιο χώρο. Για παράδειγμα, σε περιπτώσεις παραγωγής και εμπορίας, ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας και της ιδιοκτησίας είχε αντίκτυπο στην έντονη παρουσία των ανδρών. Πιο συγκεκριμένα, στις υποθέσεις καλλιέργειας ινδικής κάνναβης ή οπίου εμπλέκονταν σχεδόν αποκλειστικά άνδρες, γεγονός που σχετίζεται με το καθεστώς της γαιοκτησίας. Επίσης, στα περιστατικά ανακάλυψης παράνομων εργαστηρίων παραγωγής μορφίνης ή ηρωίνης που αναφέρει ο Τύπος κατά τη δεκαετία του 1930, οι άνδρες (ιδιοκτήτες του χώρου, χημικοί, μεταφορείς, διακινητές κ.λπ.) διαδραματίζουν τον κεντρικό ρόλο, ενώ οι

19. Ν. Αρχιμανδρίτης, «Κίνησις του λαθρεμπορίου και της χρήσεως των ναρκωτικών κατά το έτος 1932», ό.π., σ. 4.

20. Βλ. Charles Terry - Mildred Pellens, *The Opium Problem*, Bureau of Social Hygiene, Νέα Υόρκη 1928, σ. 474.

21. Για τη Σοβιετική Ένωση, βλ. Mary Schaeffer Conroy «Abuse of Drugs other than Alcohol and Tobacco in the Soviet Union», *Soviet Studies* 42:3 (1990), σ. 454 και 464. Για τη Γερμανία, βλ. Holger Mach, «Ausschluss und Ausmerzung: Rauschgiftbekämpfung im Dritten Reich», στο W. Pieper (επιμ.), *Nazis on Speed: Drogen im 3. Reich*, RauschKunde, Λέριππαχ 2002, σ. 212. Για την Αυστρία, βλ. Edward Shorter, «Women and Jews in a Private Nervous Clinic in Late Nineteenth-Century Vienna», *Medical History* 33:2 (1989), σ. 169. Για τη Γαλλία, βλ. Emmanuelle Retillaud-Bajac, «L'usager de drogues devant la loi pénale dans l'entre-deux-guerres», *Psychotropes* 3:4 (1997), σ. 33-34 και 43.

γυναίκες που συλλαμβάνονται είναι είτε συγγενικά πρόσωπα, σύζυγοι και σύντροφοι, είτε υπηρετικό προσωπικό. ²² Στην κατηγορία της εμπορίας, πέρα από τη συνηθέστερη περίπτωση του λαθρεμπορίου ή της πώλησης στη μαύρη αγορά, συναντάμε και περιστατικά πώλησης χωρίς συνταγή γιατρού από φαρμακοποιούς, επάγγελμα που εξασκούσαν αποκλειστικά σχεδόν άνδρες.

Όσον αφορά τη χρήση ναρκωτικών, πρέπει να έχουμε κατά νου ότι δεν αποτελεί ενιαίο φαινόμενο, αφού ποικίλλει ως προς τη συχνότητα, την ποσότητα, το πλαίσιο και την προτιμώμενη ουσία. Οι πιο ορατές χρήσεις ήταν εκείνες που πραγματοποιούνταν δημοσίως, σε κάποιες «πιάτσες» (Στοά Πάππου ή Πλατεία Δημοτικού Θεάτρου στην Αθήνα, βαγόνια Λαρισσαϊκού στον Πειραιά κ.α.), στα «χασισοποτεία» ή τεκέδες, καθώς και στις φυλακές και στους στρατώνες. Η πρόσβαση όμως σε αυτούς τους χώρους οριζόταν από έμφυλα κριτήρια, γεγονός που σήμαινε ότι οι γυναίκες ήταν σε μεγάλο βαθμό αποκλεισμένες από αυτούς, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, όπως μπορούσε να είναι για παράδειγμα η σύζυγος του «τεκετζή» ή γυναίκες «ελευθερίων ηθών» (Εικόνα 5). Όπως έγραφε το 1919 ο εφέτης Αντώνιος Πεταλάς σε ένα άρθρο με θέμα την «εγκληματικότητα της γυναικός», «Είτε έγγαμος, είτε άγαμος δεν συχάζει εις τα δημόσια μέρη και ιδίως εις καφενεία, ποτοπωλεία και δημόσια άλλα κέντρα, ώστε να εκτίθηται εις λογομαχίας και εις διασκεδάσεις, αίτινες συχνάκις οδηγούσι τον άνδρα εις την φυλακήν». ²³

Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική η περίπτωση μιας γόνου «καλής οικογενείας» η οποία ένα ανοιξιάτικο βράδυ του 1933 δανείστηκε τα ρούχα ενός νυχτοφύλακα και επισκέφθηκε τα νυχτερινά κέντρα της συνοικίας Κουτσικαίρι (ο σημερινός Κορυδαλλός). Σε ένα από αυτά προσεγγίστηκε από μια ομάδα ανδρών που της προσέφεραν χασίς και επιχείρησαν να της επιτεθούν. Εκείνη τράβηξε μαχαίρι και κατάφερε να διαφύγει, αναζητώντας καταφύγιο στο αστυνομικό τμήμα, απ' όπου την παρέλαβε η οικογένειά της (για να την εγκλείσει ακολούθως στο Δημόσιο Ψυχιατρείο Αθηνών και αργότερα στο Δρομοκαϊτείο) (Εικόνα 6). ²⁴ Η υπόθεση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέ-

22. «Πώς ανεκαλύφθη το μυστηριώδες εργοστάσιον παρασκευής μορφίνης», εφ. *Φως* 22/7/1933, σ. 1 και 3· «Ανεκαλύφθη πλήρες εργοστάσιον κατασκευής ναρκωτικών παρά τω Χαλάνδρι», εφ. *Ακρόπολις* 9/9/1936, σ. 1· Δ. Α. Κόκκινος, «Το ασθενές σημείον», εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος* 28/11/1936, σ. 1.

23. Αντώνιος Πεταλάς, «Η εγκληματικότης της γυναικός χειραφετουμένης εν τω μέλλοντι», *Το Μέλλον* 1:8 (1919), σ. 667. Σχετικά με την παρουσία των γυναικών στα καφενεία, βλ. Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, Εστία, Αθήνα 1994 [1988], σ. 29-31· Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 214-215· Michael Herzfeld, *Η ποιητική του ανδρισμού: Ανταγωνισμός και ταυτότητα σε ένα ορεινό χωριό της Κρήτης*, μεταφ. Μαρία Καστανάρα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 87-88, σημ. 2.

24. «Περιπέτεια ψυχοπαθούς νεανίδος με χασισοπότας», εφ. *Έθνος* 17/3/1933, σ. 4· «Ψυχοπαθής νεανίς καλής οικογενείας μετημφιεσμένη εις άνδρα δημιουργεί επεισόδια εις χασισο-

ΕΙΚΟΝΑ 5: «Μια σκηνή χαισοποσίας εντός χαισοποτείου» (απουσιάζουν εντελώς οι γυναίκες: ακόμα και η «Μάγισσα» είναι Κώτσος).
Πηγή: εφ. Σκριπ, 14/9/1902, σ. 2 (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας)

ΕΙΚΟΝΑ 6: «Η Μ.Γ. με τυπική αμφίση μάγκα (τραγιάσκα, σακάκι, ριγέ παντελόνι) και μαχαίρι απωθεί τους διώκτες της».
Πηγή: εφ. Ακρόπολις, 18/3/1933, σ. 1 (Βιβλιοθήκη της Βουλής)

ποτεία». εφ. Ελεύθερον Βήμα 18/3/1933, σ. 3. «Θα μεταφερθεί εις το Ψυχιατρείον», εφ. Καθημερινή 20/3/1933, σ. 4. Το ιστορικό της Μ.Γ. σώζεται στο αρχείο του Δρομοκοαίτιου [Βιβλίον Ιστοριών αρχόμενον από της 11-4-1933 και λήγον την 18ην-9-1933, αριθ. 3427-3526, Αύξων αριθ. 3448 με ημερομηνία εισόδου 11/5/1933 (ευχαριστώ τη Δήμητρα Βασιλειάδου για το εύρημα)]. Το περιστατικό ενέπνευσε εξάλλου και δύο ρεμπέτικα τραγούδια: Μάρκος Βαμβακάρης, «Οι τραγιάσκες», Parlophone B-21710 (1933) και Παναγιώτης Τούντας, «Γίνομαι άντρας», Parlophone B-21674 (1933).

ρον, καθώς δείχνει πως η μεταμφίση ήταν απαραίτητη προκειμένου η ηρωίδα να κατορθώσει να διεισδύσει στο ανδρικό άβατο ενός χαισοποτείου. Επιπλέον, εκτός από την ανδρική αμφίση, άρθρα και επιφυλλίδες στις εφημερίδες των επόμενων ημερών επέμεναν σε χαρακτηριστικά της «ψυχοπαθούς νεανίδος» που προσιδίαζαν στο ανδρικό πρότυπο εμφάνισης και συμπεριφοράς, όπως τα κοντά μαλλιά ή η συνήθειά της να καπνίζει, ενώ η εντύπωση της παρέκκλισης συμπληρωνόταν ενίοτε με υπονοούμενα για τις σεξουαλικές προτιμήσεις της Μ.Γ.:

Μετρίου αναστήματος, χωρίς στήθος, απλά ντυμένη μ' ένα γκριζο ταγιέρ και πλεκτό μπερέ, βλάμικα φορεμένο. Μαλλιά κοντά, πολύ κοντά κι' ακανόνιστα κομμένα, γιατί τα έκοψε το βράδυ της περιπετείας της διά ν' ανδροποιηθεί. [...] Και παρετήρησε λυπημένα: – Μα ό,τι κι' αν κάνω, δεν θα γίνω ποτέ άνδρας! [...] – Το επιθυμούσατε πολύ; – Θέλει και ρώτημα. Τουλάχιστον δεν θα ήμουν ατυχής στον έρωτά μου και ούτε παρεξηγημένη. [...] Και θα είχα φίλες... Είπε τα λόγια αυτά σαν ένας άνδρας, που διψά έρωτα.²⁵

Για να επανέλθουμε στο ζήτημα του δημόσιου χώρου, από τη στιγμή που οι άνδρες είχαν μεγαλύτερη πρόσβαση, ήταν πιο εκτεθειμένοι και στη δράση των διωκτικών αρχών, η οποία, καθ' ομολογία των ίδιων των αστυνομικών, επικεντρωνόταν σε συγκεκριμένες ομάδες: «η Αστυνομία, μη διαθέτουσα εισέτι αρτίαν οργάνωσιν προς καταδίωξιν, δεν ηδυνήθη να ασκήση αποτελεσματική παρακολούθησιν και μεταξύ των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων, αρκестθείσα μέχρι τούδε να αναζητήση τους τοξικομανείς μόνον μεταξύ των συνήθων πελατών της, ιδία δε των ανθρώπων του υποκόσμου.»²⁶ Εφόσον μάλιστα η αστυνομική καταστολή ήταν εκείνη που τροφοδοτούσε το δικαστικό και σωφρονιστικό σύστημα, το φίλτρο αυτό λειτουργούσε και στο επίπεδο των καταδικών.

Επομένως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ποσοτικές καταγραφές που αναφέρθηκαν παραπάνω λειτουργούσαν ως παραμορφωτικός φακός, καθώς αυτό που κατέγραφαν οι διωκτικές αρχές, το δικαστικό σύστημα, οι θεραπευτικές δομές ήταν τα άτομα με τα οποία έρχονταν σε επαφή. Η εικόνα που προέκυπτε συνιστούσε υπό μία έννοια αυτοεκπληρούμενη προφητεία,

25. Ν. Καπιτοόγλου, «Έφυγε πάλιν από το σπίτι της η ηρωΐς των “τεκέδων” της Κοκκινιάς», εφ. Ακρόπολις 19/3/1933, σ. 4. Τα στοιχεία αυτά (ανδρική κόμμωση, ομοερωτικές πρακτικές, χρήση ναρκωτικών κ.λπ.), ακόμα και οι απεικονίσεις της Μ.Γ., θυμίζουν προφανώς τη λογοτεχνική φιγούρα της Monique Lerbier, της «Γκαρσόν» του ομώνυμου μυθιστορήματος του Victor Marguerite που δημοσιεύτηκε το 1922 και μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1924 (Η Γκαρσόν: Ηθσογραφικόν μυθιστόρημα, μτφρ. Seg, Ανατολή, Αθήνα 1924), ενώ το 1929 ανέβηκε στο Θέατρο Κοτοπούλη. Για την πλοκή, την υποδοχή αλλά και ανάλυση του μυθιστορήματος, βλ. Mary Louise Roberts, *Civilization without Sexes, Reconstructing Gender in Postwar France, 1917-1927*, University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1994, σ. 46-62.

26. Γρ. Πράττς, «Ο κίνδυνος εκ των ναρκωτικών», *Νέα από την Ελλάδα* 65 (1931), σ. 255.

καθώς ουσιαστικά οι παρατηρητές έβλεπαν αυτό που ήθελαν να δουν, δηλαδή χρήσεις από άτομα ενός ορισμένου κοινωνικού προφίλ. Ανατρέχοντας σε κάποια ποιοτικά χαρακτηριστικά των καταδικασθέντων για παραβάσεις κατά των ναρκωτικών, όπως καταγράφονται στις Εγκληματολογικές Στατιστικές, διαπιστώνουμε ότι τα 3/4 των ανδρών που έκαναν χρήση ήταν άγαμοι, ποσοστό κατά 25% υψηλότερο απ' ό,τι στον γενικό πληθυσμό, ενώ στους καταδικασθέντες ηλικίας 20-29 ετών το ποσοστό των αγάμων έφτανε το 86% (έναντι 67% στον γενικό πληθυσμό – για τις γυναίκες η απόκλιση είναι πολύ λιγότερο έντονη, βλ. Πίνακα 3). Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένδειξη ότι οι νέοι άνδρες χωρίς οικογενειακές δεσμεύσεις ήταν πιο επιρρεπείς στη χρήση (ή στην εμπορία) ναρκωτικών, αλλά θα μπορούσε να σημαίνει εξίσου ότι αυτή η κατηγορία επιτηρούνταν πιο στενά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Οικογενειακή κατάσταση καταδικασθέντων
(σε παρένθεση: ηλικίες 20-29)

	Χρήση		Εμπορία		Γενικός πληθυσμός (>15 ετών)	
	Α	Γ	Α	Γ	Α	Γ
Άγαμοι	75% (86%)	26% (33%)	68% (84%)	34% (45,5%)	40% (67%)	28,5% (41%)
Έγγαμοι	22% (13%)	55% (62%)	27% (14%)	55% (50%)	55% (32%)	53,5% (57%)
Χήροι ή διαζευγμένοι	1% (~0%)	17% (2,5%)	1% (~0%)	11% (4,5%)	5% (1%)	18% (2%)
Άγνωστη	2% (1%)	2% (2,5%)	4% (2%)	0% (0%)	0% (0%)	0% (0%)
Σύνολο	100%	100%	100%	100%	100%	100%

ΠΗΓΗ: Εγκληματολογικές Στατιστικές 1926-1937 και Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Γ, Πυρσός, Αθήνα 1934, σ. 229.

Σε κάθε περίπτωση, αυτό που προκύπτει από τα ποσοτικά στοιχεία είναι μια αρκετά μονοσήμαντη άποψη του ποιος ήταν χρήστης: μια συγκεκριμένη εκδοχή άνδρα, νέου σε ηλικία, εργένη, χαμηλής κοινωνικής τάξης, ίσως δε και περιθωριακού. Η εκδοχή αυτή εξάλλου αποτυπωνόταν και ενισχυόταν στα σκίτσα ή στις φωτογραφίες «χασισομανών», «κοκαΐνομανών», «ηρωινομανών» που δημοσιεύονταν σε εφημερίδες και εγχειρίδια της εποχής, συνθέτοντας μια «τυπολογία» των «τοξικομανών» (Εικόνες 7-8). Η παρουσίαση διαφόρων «τύπων», ακόμα και η συστηματική χρήση του συγκεκριμένου όρου, είναι ενδεικτικές της προσπάθειας ανάγνωσης, ταξινόμησης και κατανόησης της μεταβαλλόμενης ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα στις περιθωριοποιημένες της εκφάνσεις, μέσα από μια ορολογία που παραπέμπει στις θετικές επιστήμες – άλλωστε στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είναι διαδεδομένες και στην Ελλάδα οι εκλαϊκευμένες εκδοχές επιστημονι-

Τύπος χασισοπέσου

ΕΙΚΟΝΑ 7: «Τύπος χασισοπότου».
Πηγή: εφ. Βραδυνή, 25/8/1931, σ. 5
(Βιβλιοθήκη της Βουλής)

Τύποι προξενόφωνοι θυμάτων της φοβερής ναρκομανίας.

ΕΙΚΟΝΑ 8: «Τύποι προξενόφωνοι θυμάτων της φοβερής ναρκομανίας».
Πηγή: εφ. Ακρόπολις, 29/11/1936, σ. 3 (Βιβλιοθήκη της Βουλής)

κοφανών θεωριών όπως της φρενολογίας ή της εγκληματολογικής ανθρωπολογίας.²⁷

Σημαίνει αυτό ότι δεν υπήρχαν άλλες ομάδες χρηστών πέρα από εκείνη που κυριαρχούσε στις στατιστικές; Όπως διαβεβαίωνε ένα ρεπορτάζ στην εφημερίδα *Εσπερινή* το 1929: «Αι γυναίκες επιδίδονται κατ' οίκον εις την χρήση των ναρκωτικών και διά τούτο δεν είναι δυνατή η παρακολούθησίς των».²⁸ Συνεπώς, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο άλλων, γυναικείων χρήσεων, πιο διακριτικών και προφυλαγμένων από τα μάτια των Αρχών (και των ιστορικών), ή χρήσεων που δεν εκλαμβάνονταν ως προβληματικές, ώστε να οδηγήσουν στον εγκλεισμό στο θεραπευτήριο ή στην κλινική, και άρα στην καταγραφή τους (π.χ. η λήψη ηρεμιστικών ή υπνωτικών όπως το βερονάλ, στο οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια).

Έμφυλες προτιμήσεις

Αναφέρθηκε πιο πάνω η κεντρική σημασία του χώρου σε σχέση με την ανδρική χρήση ουσιών. Όπως έχουν καταδείξει ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, τα μη ανθρώπινα στοιχεία αποτελούν συστατικά των πολιτισμικών πρακτικών, κάτι που διαπιστώνεται και στην περίπτωση των ναρκωτικών, αφού, όπως επισημαίνει η ανθρωπολόγος Maryon McDonald, «μια ουσία δεν διαθέτει πραγματικότητα έξω από τις αντιλήψεις γι' αυτήν ή από το πλαίσιο της χρήσης της [...]. Η ουσία είναι πάντοτε οι πολιτισμικές αξίες που επενδύονται σε αυτήν, και αυτό ισχύει είτε, για παράδειγμα, οι αξίες είναι εκείνες της αστυνομίας είτε του φαρμακολόγου είτε του χρήστη».²⁹ Επιπλέον, το πλαίσιο χρήσης της ουσίας συναντάει την προσωπικότητα και τις προσδοκίες

27. Για τη φρενολογία, βλ. Marc Renneville, *Le langage des crânes: Une histoire de la phrénologie*, Sanofi-Synthelabo, Παρίσι 2000. Για τον Cesare Lombroso, πατριάρχη της εγκληματολογικής ανθρωπολογίας, τη θεωρία του «εγκληματία-ανθρώπου» και τις προσλήψεις της, βλ. Neil Davie, *Les visages de la criminalité: À la recherche d'une théorie scientifique du criminel type en Angleterre (1860-1914)*, Éditions Kimé, Παρίσι 2004, σ. 93-122. Έφη Αβδελά, «Φυλετισμός και ευγονική στη συγκρότηση της ελληνικής εγκληματολογίας: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Γαρδικα», στο Έ. Αβδελά - Δ. Αρβανιτάκης - Ε. Ά. Δελβερούδη - Ε. Ματθιόπουλος - Σ. Πετμεζάς - Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα: Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και 20ό αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 145-149.

28. Ν. Λάσκαρης, «Οι νύχτες της αμαρτίας στα αθηναϊκά σαλόνια», εφ. *Εσπερινή* 2/3/1929, σ. 3.

29. Maryon McDonald, «Introduction: A Social-anthropological View of Gender, Drink, and Drugs», στο M. McDonald (επιμ.), *Gender, Drink and Drugs*, Berg, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 1994, σ. 18-19. Για τη χωρικότητα των κοινωνικών σχέσεων, βλ. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η ιστορία της σεξουαλικότητας και η αναλυτική κατηγορία του χώρου», στο Γ. Γκότση - Α. Διαλέτη - Ε. Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην Ιστορία. Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 236-238.

του χρήστη ή, με την ορολογία ψυχολόγων που ασχολήθηκαν με την εμπειρία της χρήσης, το «setting» (το περιβάλλον με την έννοια του χώρου, αλλά και του νομικού, κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου) συναντάει το «set», την προδιάθεση, την ψυχοσύνθεση, τον χαρακτήρα του ατόμου, που διαμορφώνονται μεταξύ άλλων και σε σχέση με το φύλο του.³⁰ Επομένως, οι προτιμήσεις ανδρών και γυναικών σχετίζονται εξίσου με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τις ταυτότητες των υποκειμένων, και αντικατοπτρίζονται στους χώρους όπου κινούνται και στις επιλογές που κάνουν.

Στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα που μας απασχολεί εδώ, το πλαίσιο (setting) μεταβλήθηκε δραματικά με την ποινικοποίηση της εμπορίας, της κατοχής και της χρήσης, η οποία καθιστούσε πλέον τις σχετικές δραστηριότητες επικίνδυνες και ανάγκαζε τους ενδιαφερόμενους και τις ενδιαφερόμενες να καταφύγουν σε παράνομα δίκτυα διακίνησης. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάτι τέτοιο δεν αποθάρρυνε απαραίτητα τους άνδρες (καθώς μπορούσε να θεωρηθεί επιβεβαίωση «ανδρικών» ιδιοτήτων, όπως η τόλμη ή ο ριψοκίνδυνος χαρακτήρας), αλλά λειτουργούσε περισσότερο ανασταλτικά για τις γυναίκες. Μια τέτοια υπόθεση υπαγορεύεται και από παραδείγματα άλλων χωρών, όπως εκείνου των Ηνωμένων Πολιτειών, όπου, βάσει των όσων αναφέρθηκαν παραπάνω, η γυναικεία κατανάλωση ήταν στα τέλη του 19ου αιώνα εξίσου διαδεδομένη με την ανδρική, μεταξύ άλλων λόγω των ιατρογενών εξαρτήσεων: ουσίες όπως το όπιο, η μορφίνη, η κοκαΐνη ή και η ηρωίνη χρησιμοποιήθηκαν αρχικά ως φάρμακα και, μέχρι να διαπιστωθεί ο κίνδυνος της δημιουργίας εξάρτησης, πολλοί ασθενείς αλλά και μέλη του ιατρικού σώματος είχαν εθιστεί. Η ισορροπία μεταξύ των δύο φύλων άρχισε να ανατρέπεται όταν στα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα τα περιστατικά ιατρογενών εξαρτήσεων μειώθηκαν λόγω της επιβολής ενός περιοριστικού αρχικά και απαγορευτικού στη συνέχεια καθεστώτος για τα ναρκωτικά φάρμακα, οπότε οι νέοι άνδρες χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων κυριάρχησαν μεταξύ των καταγεγραμμένων χρηστών, σε μια πορεία σταδιακής περιθωριοποίησης τόσο της χρήσης όσο και της εμπορίας.³¹

Πέραν του νομικού πλαισίου, σημαντικό ρόλο έπαιζε και το συναφές κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Όπως μας δείχνει το παράδειγμα του καπνού, ο κοινωνικός έλεγχος λειτουργούσε με διαφορετική ένταση για τους άνδρες και τις γυναίκες: στην περίπτωση των ανδρών το κάπνισμα θεωρούνταν στη χειρότερη περίπτωση μια αντικαταστατική ή νοσηρή συνήθεια, ενώ στην περίπτωση των γυναικών αναγόταν σε σκάνδαλο που ισοδυναμούσε με έμπρα-

30. Andrew Weil, *The Natural Mind: A New Way of Looking at Drugs and the Higher Consciousness*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1972· Norman E. Zinberg, *Drug, Set and Setting: The Basis for Controlled Intoxicant Use*, Yale University Press, Γέηλ 1986.

31. David Courtwright, *Dark Paradise: A History of Opiate Addiction in America*, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασαχουσέτη/Λονδίνο 2001 [1982], σ. 110-111.

κτη αμφισβήτηση των έμφυλων προτύπων συμπεριφοράς. Αντιστοίχως, στην περίπτωση των παράνομων ουσιών οι άνδρες αντιμετώπιζαν συγκριτικά μικρότερη δημόσια κατακραυγή, ειδικά σε ορισμένους κύκλους και χώρους όπου η χρήση ναρκωτικών ήταν ανεκτή ή και θετικά σημασιοδοτημένη, όπως μπορούσε να είναι για παράδειγμα το περιβάλλον ενός «τεκέ».

Από τη σκοπιά των χρηστών πάλι, κάθε ουσία έχει ιδιότητες και χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες επιθυμίες, απαιτήσεις, προσδοκίες. Από αυτή την άποψη, έχει σημασία ότι η Ελλάδα βρισκόταν στις παρυφές μιας γεωγραφικής και πολιτισμικής ζώνης εξάπλωσης της ινδικής κάνναβης που η ανθρωπολόγος Vera Rubin ονόμασε «ganja complex» και όπου «την κάνναβη χρησιμοποιούσε παραδοσιακά ο λαός – αγρότες, ψαράδες, τεχνίτες και εργάτες–»,³² ενώ συγχρόνως επικρατούσαν ισχυρές πατριαρχικές δομές και οι σχετικοί αξιακοί κώδικες. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι και σε άλλες χώρες της Ανατολικής Μεσογείου οι άνδρες υπερτερούσαν κατά πολύ στις στατιστικές των διωκτικών αρχών, των φυλακών, των κλινικών κ.λπ. που είχαν να κάνουν με τη χρήση ναρκωτικών.³³ Από τις δεκαετίες του 1910 και του 1920 έκαναν την εμφάνισή τους επί σκηνής οι εξωιατρικές χρήσεις της κοκαΐνης και ιδίως της ηρωΐνης, παράλληλα με τη διάδοση της ενδοφλέβιας ένεσης, πρακτικής που φαίνεται ότι, όπως και σήμερα, ήταν περισσότερο δημοφιλής μεταξύ των ανδρών.³⁴ Η τάση αυτή μπορεί να ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως, για παράδειγμα με ψυχαναλυτικούς όρους (οπότε η «εμμονή για τη βελόνα» μπορεί να θεωρηθεί ως «μετάθεση της ανδρικής σεξουαλικής επιθετικότητας» σε μια πράξη μαζοχιστικού χαρακτήρα με υποσυνείδητες ομοφυλοφιλικές φαντασιώσεις) ή με κοινωνιολογικούς όρους (ως έκφραση ενός ανδρικού *habitus*, δηλαδή τρόπων δράσης και συμπεριφοράς που έχουν διαμορφωθεί σε συνάρτηση με τις επικρατούσες κοινωνικές δομές και έχουν ενσωματωθεί από τα υποκείμενα).³⁵ Σε κάθε περίπτωση, η ενέσιμη χρήση και η πρωτόγνωρα σφοδρή επενέργειά της στον οργανισμό θα μπορούσαν να παραλληλιστούν με τα πιο βίαια μέσα αυτοκτονίας («διά πυροβόλου όπλου» ή «δι' οργάνου τέμνοντος ή νύσσοντος») σε σχέση με άλλους τρόπους, όπως

32. Vera Rubin, «Introduction», στο V. Rubin, *Cannabis and Culture*, Mouton Publ., Χάγη/Παρίσι 1975, σ. 4.

33. Walter L. Treadway «The Abusive Use of Narcotic Drugs in Egypt: A Review», *Public Health Reports* 45:22 (1930), σ. 1241· Société des Nations, *Trafic de l'opium et autres drogues nuisibles, Rapports des gouvernements pour 1935, 1936, 1937 et 1938 – Turquie*, σ. 1.

34. ΕΠΠΥΓ, ό.π., σ. 42, Πίνακας 4.2.

35. Για την «εμμονή για τη βελόνα», αλλά και τις επιφυλάξεις ως προς τη χρήση του όρου αυτού, βλ. Suzanne Fraser - M. Hopwood - C. Treloar - L. Brener, «Needle Fictions: Medical Constructions of Needle Fixation and the Injecting Drug User», *Addiction Research & Theory* 12:1 (2004), σ. 67-76· Scott Stewart Welsh, *Needle Fixation and Moral Panics*, Μεταπτυχιακή εργασία, Deakin University, Βικτώρια 2011, σ. 21-22. Για μια προσέγγιση της χρήσης ναρκωτικών μέσα από τις αναλύσεις του P. Bourdieu, βλ. Stephen Parkin, *Habitus and Drug Taking Environments, Health, Place, and Lived-Experience*, Ashgate, Σάρεϋ/Μπέρλινγκτον 2013, σ. 31-51.

«διά καταπόσεως στερεών ή υγρών δηλητηρίων». Και δεν είναι τυχαίο ότι σύμφωνα με τις *Στατιστικές των αιτιών των θανάτων* της περιόδου του Μεσοπολέμου, τα πρώτα προτιμώνταν κυρίως από τους άνδρες, ενώ οι γυναίκες κατέφευγαν συνηθέστερα σε διάφορα φαρμακευτικά σκευάσματα, ένδειξη πιθανότατα ευαισθησιών που διαμορφώνονταν με βάση έμφυλα προσδιορισμένα πρότυπα συμπεριφοράς.³⁶

Στους παραπάνω παράγοντες θα πρέπει να προσθέσουμε το γεγονός ότι ο τρόπος ζωής των ανδρών είχε ως αποτέλεσμα να συναντούν συχνότερα όχι μόνο τους κατασταλτικούς και θεραπευτικούς μηχανισμούς, αλλά και τις ίδιες τις ουσίες. Η έκθεση αυτή δεν σήμαινε απαραίτητα εξάρτηση, αλλά σίγουρα ευνοούσε τη δοκιμή, ειδικά κάτω από την πίεση ομοφύλων. Ο Μιχαήλ Στριγγάρης περιγράφει τη μύηση ενός 21χρονου υπαλλήλου ζαχαροπλαστείου στην ηρωΐνη ως εξής: «Εισ την χρήσιν της ηρωΐνης παρεσύρθη από τους φίλους του. Συνηθροΐζοντο εις την οικίαν ενός εξ αυτών, διά να καπνίσουν χασίς, οσάκις έλειπεν η μήτηρ του. [...] Εισ μίαν παρομοίαν συνάθροισιν επρότεινε ο ένας εξ αυτών να δοκιμάσουν μίαν “πρέζαν” (ηρωΐνης). Αρχικώς αντέτειναν οι άλλοι, μετ' επανάληψιν όμως της προτάσεως υπεχώρησαν». ³⁷ Εξάλλου, δεν είναι αμελητέα και η οικονομική διάσταση του ζητήματος, με την έννοια ότι η χρηματοδότηση μιας λιγότερο ή περισσότερο συστηματικής χρήσης απαιτούσε πόρους που ήταν πιθανότερο να διαθέτει ένας άνδρας. Σχολιάζοντας τη σπανιότητα περιπτώσεων κατανάλωσης οπίου από γυναίκες την ίδια περίοδο στην Κίνα, ο Xavier Paulès σημειώνει σχετικά πως «η ανάγκη εμφανίζεται ενίοτε ως αρετή», με την έννοια ότι η οικονομική εξάρτηση από τους άνδρες μπορούσε να αποτρέψει τις γυναίκες από δαπανηρές παρεκκλίνοσες συμπεριφορές.³⁸

Σε τελική ανάλυση, άνδρες και γυναίκες μπορούσαν να έχουν κατά βάθος τις ίδιες προσδοκίες από τις ψυχοτρόπες ουσίες: χαλάρωση, ανακούφιση, διέγερση, λησμονιά, άρση των αναστολών κ.ο.κ. Ωστόσο, οι προσδοκίες αυτές προσδιορίζονταν από το πλαίσιο της χρήσης, που διαμόρφωνε τελικά τις προτιμήσεις των χρηστών και μπορούσε να τους/τις αποτρέψει από τη χρήση ή να τους/τις ωθήσει να προτιμήσουν μια ουσία αντί κάποιας άλλης. Σε μια σκηνή όπου πρωταγωνιστούσαν το χασίς και η ηρωΐνη, δεν ήταν περίεργο να υπερτερούν αριθμητικά οι άνδρες. Στις γυναίκες απέμεναν χρήσεις που τραβούσαν λιγότερο τα φώτα της δημοσιότητας, δεν περνούσαν απαραίτητα από τη μαύρη αγορά και τις οποίες μπορούμε να μαντέψουμε μάλλον από

36. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Στατιστική των αιτιών των θανάτων 1921-1938*, Εθν. Τυπογραφείον, Αθήνα 1925-1941 [Διαθέσιμες στη διεύθυνση: http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/categoryyears?p_cat=10007865&p_topic=10007865 – προσπελάστηκε στις 16/1/2019].

37. Μιχαήλ Στριγγάρης, *Ψυχοπαθολογική, κλινική, κοινωνιολογική μελέτη επί των συνεπειών του κανναβισμού*, Μιχ. Σαλίβερος, Αθήνα 1937, σ. 171-172.

38. Xavier Paulès, *Histoire d'une drogue en sursis: L'opium à Canton, 1906-1936*, Éditions de l'EHESS, Παρίσι 2010, σ. 256.

ορισμένες ακούσιες ή εκούσιες οξείες δηλητηριάσεις που έφταναν στις σελίδες των εφημερίδων, όπως για παράδειγμα συνέβη με τη χρήση βερονάλ.³⁹

Ανδρικές ταυτότητες

Ας περάσουμε τώρα στο δεύτερο ερώτημα, πώς δηλαδή η χρήση ναρκωτικών ουσιών συνδεόταν σε λογοθετικό και συμβολικό επίπεδο με τις ανδρικές ταυτότητες και την εικόνα του ανδρικού εαυτού. Είναι γεγονός ότι οι λόγοι των ίδιων των υποκειμένων, που θα μας επέτρεπαν να γνωρίσουμε τις αντιλήψεις τους για τις έμφυλες διαστάσεις της εμπορίας και της χρήσης ναρκωτικών, σπανίζουν. Εξαίρεση αποτελούν ίσως τα ρεμπέτικα και κάποια αυτοβιογραφικά κείμενα, τα οποία όμως συχνά δεν ξεφεύγουν από τις επιδράσεις των κανονιστικών λόγων. Επομένως, στην ανάλυσή μας πρέπει να λαμβάνουμε υπόψιν ότι οι πηγές μας προέρχονται κατά κανόνα από άνδρες των ανώτερων αστικών στρωμάτων και ως εκ τούτου προβάλλουν μια θεώρηση «από τα πάνω», έχοντας ως σημεία αναφοράς κυρίως ανδρικά πρότυπα. Τα πρότυπα αυτά επενδύονταν με μια σειρά από ιδιότητες και αξίες τις οποίες, σύμφωνα με τους κάθε λογής σχολιαστές, η δράση των ναρκωτικών και τα παρεπόμενά της υπονόμειαν.

Σωματική και ψυχική «υγεία»

Πρώτη από τις ιδιότητες αυτές ήταν η σωματική και πνευματική ευρωστία. Σύμφωνα με το αστικό πρότυπο ανδρισμού, ο άνδρας όφειλε να είναι εύρωστος, υγιής και ικανός προς αναπαραγωγή και συγχρόνως υπεύθυνος, κύριος του εαυτού του και κόσμος. Ψυχίατροι, εγκληματολόγοι, αστυνομικοί, δημοσιογράφοι και λοιποί αυτόκλητοι ειδήμονες, όταν δεν αντιμετώπιζαν εκείνους που είχαν σχέση με τα ναρκωτικά ως άτομα διεφθαρμένα, έκλυτα και ηθικώς πωρωμένα, τους θεωρούσαν ασθενείς με αδύναμο και άβουλο χαρακτήρα που είχαν χάσει τη δυνατότητα της αυτενέργειας, ενώ οι ουσίες υπέσκαπταν με γοργό ρυθμό τη σωματική τους υγεία και ρώμη. Να πώς περιέ-

39. Αν και έγινε γνωστότερο με την αυτοκτονία του Ιωάννη Συκουτή, το βερονάλ, υπνωτικό της οικογένειας των βαρβιτουρικών, ήταν διαδεδομένο μέσω αυτοχειρίας για τις γυναίκες (βλ. π.χ. «Η χρήση του βερονάλ», εφ. *Μακεδονία* 21/11/1925, σ. 1· «Δηλητηριάσεις Γερμανίδος», εφ. *Βραδυνή* 24/5/1929, σ. 6· «Τραγική αυτοκτονία μιας κοσμικής και ωραίας νέας», εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος* 7/6/1931, σ. 8). Από τα επτά περιστατικά δηλητηριάσεων από βαρβιτουρικά που αναφέρονται σε ένα ιατρικό άρθρο του 1940, τα έξι αφορούν γυναίκες, ενώ η γυναικεία υπερπροσώπηση σχολιάζεται ως φυσιολογική, με βάση τα έμφυλα στερεότυπα της εποχής: «μία τοιαύτη απόπειρα δεν χρειάζεται καμμίαν τόλμη, δεν εκθέτει εις καμμίαν οδύνην και το σημαντικότερον δεν ασκημίζει!...» [Κ. Θεοχάρης, «Κλινική μελέτη των δηλητηριάσεων διά βαρβιτουρικών», *Ασκληπιός* 11:1 (1940), σ. 8-29, παράθεμα στη σ. 8].

γραφε το 1929 τις συνέπειες της κατάχρησης του χασίς ο χημικός Κωνσταντίνος Μακρής: «Τελεία απώλεια της ορέξεως, μεγάλη απίσχνανσις, κινήσεις ασταθείς και τρομώδεις, ελάττωσις της αισθητικότητας, εξαφάνισις της γεννητικού ορμής, ικτερική χροιά του δέρματος, μείωσις των πνευματικών λειτουργιών...».⁴⁰

Από τις περιγραφές της σωματικής και πνευματικής κατάπτωσης των χρηστών μέχρι την επίκληση της απειλής που συνιστούσε για την κοινωνία ο «απαίσσιος εκφυλισμός της τοξικομανίας» η απόσταση ήταν μικρή.⁴¹ Και πράγματι, οι αναφορές σε «εκφυλισμό», «εκφυλισμένους» ή «εκφύλους» δεν ήταν σπάνιες όταν γινόταν λόγος περί ναρκωτικών, καθώς, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, ο

μέγας του εκφυλισμού ερευνητής Μορέλ αποδίδει αυτόν εις δηλητηρίασιν. Οσάκις γενεά τις ποιείται χρήσιν τακτικήν, έστω και μετρίαν, ναρκωτικών και διεγερτικών [...], ή τροφίμων διεφθαρμένων [...], ή εισάγει εις τον οργανισμόν οργανικά δηλητήρια [...], παράγει αναγκαιώς εκφυλισμένους απογόνους, οίτινες [...] εκπίπτουσι ταχέως εις τας κατωτάτας του εκφυλισμού βαθμίδας.⁴²

Καθώς λοιπόν η θεωρία του εκφυλισμού διαχεόταν στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα αλλά και στο ευρύτερο κοινό, από τις συνεδριάσεις της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας μέχρι τις σελίδες του *Τύπου*, εγκόλπωνε και αναδυόμενα κοινωνικά φαινόμενα, όπως η «τοξικομανία», προτείνοντας μια ερμηνεία τους, έστω και με όρους εκλαϊκευμένους και ψευδοεπιστημονικούς.⁴³

40. Κωνσταντίνος Μακρής, *Το ελληνικόν χασίς: Φυτοχημική - δρογογνωστική μελέτη*, Εναίσιμος επί διδασκτορία διατριβή, Φαρμακευτικόν Χημείον Εθνικού Πανεπιστημίου, Τυπ. Στεφάνου Ταρουσοπούλου, Αθήνα 1929, σ. 81.

41. Γ., «Ο εκφυλισμός της τοξικομανίας», εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος* 6/11/1931, σ. 3.

42. Max Nordau, *Εκφυλισμός*, μτφρ. Άγγελου Βλάχου, Εκδ. Οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, Αθήνα 1911, σ. 18-19. Το σχετικό κείμενο του γάλλου ψυχιάτρου που συστηματοποίησε τη θεωρία του εκφυλισμού στη βάση της λαμαρκιανής αρχής περί κληρονομικότητας των επίκτητων χαρακτηριστικών: Bénédicte-Augustin Morel, *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine et des causes qui produisent ces variétés maladives*, J. B. Baillière, Παρίσι 1857, σ. 79-170. Για την ιστορία της έννοιας του εκφυλισμού στη Γαλλία, στην Ιταλία και τη Μ. Βρετανία, βλ. Daniel Pick, *Faces of Degeneration: A European Disorder, c. 1848 - c. 1918*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989. Για τη σύνδεση με τον ανδρισμό, βλ. Robert A. Nye, *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη/Οξφόρδη 1993, σ. 73-77.

43. Για τις επιδράσεις της βιολογίας στη νεαρή επιστήμη της ανθρωπολογίας στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, βλ. Sevasti Trubeta, *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)*, Brill, Λέιντεν/Βοστώνη 2013, σ. 26-32· Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Μεταμορφώσεις του ανθρωπολογικού φυλετισμού: οργανικές μεταφορές και ανθρωπολογικός λόγος στη μεσοπολεμική Ελλάδα», στο Έ. Αβδελά - Δ. Αρβανιτάκης - Ε. Α. Δελβερούδη - Ε. Ματθιόπουλος - Σ. Πετμεζάς - Τ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 65-71. Για τη σύνδεση της θεωρίας του εκφυλισμού με τη χρήση ναρκωτικών (στις Ηνωμένες Πολιτείες), βλ. D. Courtwright, *Dark Paradise*, ό.π., σ. 124-126.

Στο πλαίσιο αυτό, η χρήση των ναρκωτικών γινόταν αντιληπτή ως ένας παράγοντας που αφαιρούσε από τον άνδρα όλα όσα θεωρούνταν φυσικά του γνωρίσματα και στοιχεία της υπεροχής του: σωματικό σθένος και πνευματική διαύγεια. Ενδεικτική από την άποψη αυτή είναι και η συζήτηση περί μειωμένου ποινικού καταλογισμού στις περιπτώσεις εγκλημάτων που τελούνταν από «τοξικομανείς». Στην πρώτη έκδοση της *Εγκληματολογίας* του Κωνσταντίνου Γαρδίκια διαβάζουμε, φερ' ειπείν, ότι «Ο μορφινιζόμενος, όστις τελεί έγκλημα ένεκα στερήσεως της μορφίνης [...] εις τας πλείστας των περιπτώσεων έχει κατά πολύ ηλαττωμένην την ευθύνην, την ικανότητα προς καταλογισμόν».⁴⁴ Ήδη από τον Ποινικό Νόμο του 1835 προβλεπόταν το ακαταλόγιστο ή μειωμένη ευθύνη (άρα και ποινή) για όποιον τελούσε μια αξιόποινη πράξη, μεταξύ άλλων, «εις κατάστασιν αναιτίου συγχύσεως των αισθήσεων ή του νοός». Στην κατηγορία αυτή εντάσσονταν τα άτομα που βρίσκονταν υπό την επήρεια της μέθης, αργότερα δε και των ναρκωτικών.⁴⁵ Βέβαια, το ζήτημα του κατά πόσο κάποιος που κατανάλωνε οικειοθελώς μια τοξική ουσία έφερε ευθύνη για τις πράξεις του δίχαζε τους νομικούς, αλλά η όλη συζήτηση αποτύπωνε την παγιωμένη αντίληψη ότι ο χρήστης ναρκωτικών ήταν ανεύθυνος και ότι υπό την επήρεια της ουσίας, ακόμα και νηφάλιος, είχε χάσει τα χαρακτηριστικά εκείνα που θεωρούνταν γνωρίσματα του ενήλικου άνδρα: λογική, ευθυκρισία, συναίσθηση του «καλού» και του «κακού», ηθικές αρχές. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι σύμφωνα με το δίκαιο, μεταξύ των ακαταλόγιστων ατόμων ή μειωμένου καταλογισμού συμπεριλαμβάνονταν οι «παράφρονες» και τα παιδιά – κάποιος νομικός μάλιστα δεν δίσταζαν να προσθέσουν και τις γυναίκες στην κατηγορία αυτή: «και όταν ακόμη οι κατηγορούμενοι γυναίκες και ανήλικοι ήσαν πραγματικώς ένοχοι, ήσαν πάλιν ανεύθυνοι, διότι δεν ευρίσκοντο εις την κατάστασιν του “πνευματικώς ωρίμου και υγιούς ανθρώπου, του έχοντος την συνείδησιν αδιατάρακτον”».⁴⁶

Υπό μίαν έννοια βέβαια, οι περιγραφές των σωματικών και πνευματικών συνεπειών της χρήσης ναρκωτικών μπορούσαν να ενισχύουν τελικά το ανδρικό ιδεώδες συμπεριφοράς, λειτουργώντας ως αρνητικά πρότυπα και ως παραδείγματα προς αποφυγή.⁴⁷ Αντίθετα, υπάλληλες ή περιθωριοποιημένες ομάδες μπορούσαν να βλέπουν διαφορετικά τέτοιες πρακτικές και να εξυμνούν την τόλμη του λαθρεμπορίου ή τη «μαγκιά» του χασισοπότη. Στην περίπτω-

44. Κ. Γαρδίκιας, *Εγκληματολογία*, ό.π., σ. 250.

45. *Ποινικός νόμος του Βασιλείου της Ελλάδος*, Εκ του πρώτου τμήματος της Β. Τυπογραφίας, Αθήναι 1835, σ. 22-24· Δημήτριος Μπενής-Ψάλτης, *Περί καταλογισμού*, Διατριβή επί διδακτορία, εκ του Τυπογραφείου της Κορίνθης, Αθήναι 1883, σ. 37-44.

46. Στυλιανός Πρωτονοτάριος, *Αι γυναίκες και οι ανήλικοι ως εγκληματίες*, Τυπ. Φοίνικος, Αθήναι 1925, σ. 8.

47. Βλ. την ανάλυση του George L. Mosse για τον «αντίτυπο» (countertype) στο *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, Oxford University Press, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 1996, σ. 56-76.

ση αυτή έχουμε εναλλακτικά πρότυπα ανδρισμών που προβάλλουν διαφορετικούς αξιακούς κώδικες και συμμετέχουν με τη σειρά τους στην κατασκευή και διεκδίκηση μιας ανδρικής ταυτότητας σε ομοκοινωνικά περιβάλλοντα, όπως τα χασισοποτεία, μέσω του τελετουργικού της χρήσης, της αντοχής στην ουσία, της συμμετοχής σε παραβατικές συμπεριφορές. Αυτά τα χαρακτηριστικά αντανακλώνται σε πολλά «χασικλίδικα» ρεμπέτικα, με στίχους όπως: «είμαι φίνος μάγκας πρώτος τεκετζής/είμαι και μαγγιώρος έξτρα μαρμπουτζής».⁴⁸ Ωστόσο, οι εκδοχές αυτές δεν ήταν απρόσβλητες από τους επίσημους λόγους περί «τοξικομανίας», ιδίως από τη στιγμή που η χρήση της ηρωίνης άρχισε να εξαπλώνεται. Έτσι, στον αντίποδα των παραπάνω στίχων τοποθετείται μια σύνθεση του Ανέστου Δελιά με θέμα την ηρωίνη: «Απ' τη μυτιά που τράβαγα/άρχισα και βελόνι/και το κορμί μου άρχισε/σιγά σιγά να λειώνει».⁴⁹

Πολεμική ικανότητα

Στενά συνδεδεμένο με τη σωματική ρώμη και την πνευματική διαύγεια ήταν ένα άλλο στοιχείο που προβαλλόταν ως συστατικό της ανδρικής ταυτότητας, ιδίως από την ανάδυση του νεωτερικού έθνους-κράτους και τη δημιουργία του σύγχρονου στρατού κληρωτών: πρόκειται για την «ανδρεία», τη μαχητικότητα, την πολεμική αρετή, την ικανότητα κάποιου να εκπληρώσει τα στρατιωτικά του καθήκοντα αλλά και να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της στρατιωτικής πειθαρχίας.⁵⁰ Τα στρατεύματα όμως αποτελούσαν παράλληλα «φυσικά εκκολαπτήρια για τη χρήση ναρκωτικών», σύμφωνα με τη διατύπωση του David Courtwright.⁵¹ Η συνύπαρξη νέων ανδρών από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα, η στρατιωτική ομοκοινωνικότητα, οι στερήσεις, η πίεση, η αναζήτηση ψυχαγωγίας κατά τις άδειες, η νοσταλγία της πατρίδας σε καιρό πολέμου ή η πλήξη του στρατώνα σε καιρό ειρήνης, συνιστούσαν εύφορο έδαφος για τη χρήση ψυχοδραστικών ουσιών. Εξάλλου, αρκετά συχνά οι στρατιώτες κατέφευγαν στις ουσίες αυτές με την ανοχή, τη συγκατάθεση ή και την προτροπή των ανωτέρων τους. Σε εμπόλεμες περιόδους τα επιτελεία χορη-

48. Σπύρος Περιστερης, «Τεκετζής», Parlophone B-21707 (1933). Για τη σύνθεση της χασισοποσίας με ανδροκεντρικές κοσμοθεωρήσεις και τον συμβολικό δεσμό του «σωστού» άνδρα με τον μάγκα χασικλή, βλ. Γιάννης Ζαϊμάκης, «Καταγωγή ακμάζοντα»: *Παρέκλιση και πολιτισμική δημιουργία στον Λάκκο Ηρακλείου (1900-1940)*, Πλέθρον, Αθήνα 1999, σ. 216.

49. Ανέστος Δελιάς, «Ο πόνος του πρεζάκια», Columbia CG-1348 (1936). Πρέπει να σημειωθεί εδώ μια ορισμένη διαφοροποίηση των χρηστών ανάλογα με την ουσία χρήσης, που αντικατοπτρίζεται και στον τρόπο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονταν οι «χασικλήδες» και οι «πρεζάκηδες» (βλ. Μ. Στριγγάρης, *Χασίς*, ό.π., σ. 123).

50. G. L. Mosse, *The Image of Man*, ό.π., σ. 50-51.

51. David Courtwright, *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World*, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασαχουσέτη/Λονδίνο 2001, σ. 16.

γούσαν ψυχοτρόπα για να τονώσουν την τόλμη, να κατανικήσουν την κούραση, να μειώσουν τις αναστολές των υφισταμένων τους. Υπό αυτή την έννοια, οι ψυχοδραστικές ουσίες μπορούν να θεωρηθούν ως μία από τις μεθόδους της βιοεξουσίας που είναι «ικανές να αυξάνουν τις δυνάμεις, τις δεξιότητες, τη ζωή εν γένει, δίχως ωστόσο να δυσχεραίνουν την καθυπόταξή τους».⁵²

Όταν, όμως, η κατανάλωση ναρκωτικών έβγαινε από τα προκαθορισμένα πλαίσια, γινόταν πηγή ανησυχίας για το αξιόμαχο του στρατεύματος, ανησυχία που εκδηλωνόταν για παράδειγμα με τη διοργάνωση διαλέξεων σχετικά με τους «τοξικομανείς εν τω στρατεύματι», ή με την τήρηση στατιστικών όπου υπήρχε ξεχωριστή κατηγορία για τους στρατιωτικούς που συνελήφθησαν για εμπορία ή χρήση ναρκωτικών.⁵³ Επίσης, ο Τύπος έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μέλη των ενόπλων δυνάμεων που ήταν «μορφινομανείς», «ηρωινομανείς» ή «χασισοπότες», τονίζοντας τη χρήση ουσιών σε περιπτώσεις παρεκτροπών στρατιωτών και ναυτών ή –αντιστρόφως– τη στρατιωτική ιδιότητα πρωταγωνιστών του αστυνομικού δελτίου που «θα ήσαν γεροί και δυνατοί φαντάροι και τίμιοι και χρήσιμοι πολίται, αν δεν ήσαν αιχμάλωτοι του δηλητηρίου».⁵⁴

Ποιοι ήταν αυτοί οι φόβοι σχετικά με την επενέργεια των ναρκωτικών στους στρατευμένους άνδρες; Τους συνόψιζε ο ψυχίατρος Δημήτρης Κουρέτας (αργότερα διευθυντής της Ψυχιατρικής Κλινικής του Στρατιωτικού Νοσοκομείου):

η χρήσις των εν λόγω ουσιών όχι μόνον σωματικώς επιβλαβής είναι, αλλά και συνεπιφέρει διατάραξιν εις τας διανοητικάς ικανότητας εκ των οποίων εξαρτάται, αφ' ενός μεν η υπηρεσιακή απόδοσις του στρατιώτου, αφ' ετέρου δε η προσαρμογή αυτού εις το πολύπλοκον και απαιτητικόν περιβάλλον του στρατεύματος.⁵⁵

Κατ' επέκταση, σε μια περίοδο διάσπαρτη από πολεμικές περιπέτειες (από τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και τον Μακεδονικό Αγώνα μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Μικρασιατική Εκστρατεία), όπου ακόμα και τα ειρηνικά διαστήματα σκιαζόνταν από την προοπτική μιας ένοπλης σύρραξης,

52. Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας, 1. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Πλέθρον, Αθήνα 2011, σ. 164· Chantal Debock - Jean-Jacques Yvrol, «L'usage des psychotropes en France: Les aspects contradictoires du biopouvoir», *Psychotropes* 6:3 (1991), σ. 31-38.

53. Δημήτριος Κουρέτας, «Οι τοξικομανείς εν τω στρατεύματι», *Ελληνική Ιατρική* 6:5 (1932), σ. 473-488· «Οι τοξικομανείς εις την κοινωνίαν και τον στρατόν», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/11/1931, σ. 3-4· Σπύρος Παξινός, *Έγκλημα, κοινωνία, αστυνομία*, Μιχ. Σαλίβερος, Αθήνα 1940, σ. 101.

54. Βλ. ενδεικτικά: «Ανακάλυψις μυστικού χασισοποτείου», εφ. *Ελεύθερον Βήμα* 16/1/1928, σ. 5· «Δύο ηρωινομανείς στρατιώται ανεστάτωσαν χθες την πρωίαν το Στρατοδικεϊόν», εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος* 25/4/1937, σ. 7. Το παράθεμα από «Σκηναί τοξικομανών κακοποιών στρατιωτών εις το Α' Στρατ. Νοσοκομείον», εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος* 12/8/1931, σ. 7.

55. Δ. Κουρέτας, «Οι τοξικομανείς εν τω στρατεύματι», ό.π., σ. 473.

η «τοξικομανία» έμοιαζε να απειλεί την ίδια την ύπαρξη του έθνους στην περίπτωση πολέμου: «Ας φαντασθή τις χασισοπότην εις κατάστασιν μέθης ως σκοπόν ή ηρωϊνομανή εις δύσκολον υπηρεσίαν υποβρυχίου κτλ.».⁵⁶

Σεξουαλικότητα

Τα ναρκωτικά ενέπνεαν ανάλογους υπαρξιακούς φόβους και από μια άλλη άποψη: σε σχέση με τον επισειόμενο κίνδυνο «σεξουαλικής παρέκκλισης» ή «διαφθοράς». Ως προς το πρώτο σημείο, η χρήση ουσιών συνδεόταν σε αρκετά γραπτά της εποχής με πρακτικές που διαφοροποιούνταν από το πρότυπο της ετεροκανονικής σεξουαλικότητας και υπέσκαπταν αυτό που θεωρείτο η νομιμοποίηση και ο λόγος ύπαρξής της: την αναπαραγωγή. Σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε το 1928 στην εφημερίδα *Εμπρός* υπό γυναικείο ψευδώνυμο και με θέμα την κοκαΐνη διαβάζουμε ότι «Η σπουδαιότερα καταστροφή που επιφέρει είναι η ανδρική ανικανότης και η συνεπεία ταύτης τροπή των ατόμων προς το τρίτον φύλλον [sic]».⁵⁷ Σχετικά με την ινδική κάνναβη πάλι, ο ψυχίατρος Φώτης Σκούρας αποφαινόταν το 1933 ότι «Η χασιστική ανικανότης είναι κλασικό φαινόμενο στις [sic] χρόνιες μορφές. Η γεννητήσιος διαστροφή, η παιδεραστία και η φιλομοφυλία παρακολουθούν συνήθως την ανικανότητα».⁵⁸

Αυτό που παρουσίαζαν οι σύγχρονοι σχολιαστές, συχνά με λογικά άλματα και ακροβασίες, ήταν μια πορεία η οποία οδηγούσε από τη χρήση μιας ουσίας στη διαστροφή του σεξουαλικού ενστίκτου σε σχέση με την ετεροφυλόφιλη σεξουαλική νόρμα, που επιβλήθηκε μεταξύ άλλων μέσα από πειθαρχίες όπως η σεξολογία.⁵⁹ Το διακύβευμα εν προκειμένω δεν ήταν μόνο ηθικής τάξης. Οι παρεκκλίνουσες από τη νόρμα σεξουαλικές συμπεριφορές θεωρούνταν απειλή για την τεκνογονία, την ύπαρξη της οικογένειας και κατ' επέκταση την επιβίωση του έθνους. Οι ανησυχίες αυτές ήταν ιδιαίτερα έντονες σε μια συγκυρία όπου η αύξηση του πληθυσμού αντιμετωπιζόταν ως προϋπόθεση για την επιβίωση των εθνών, ενώ αντιθέτως η ποσοτική και ποιοτική κάμψη ως αιτία παρακμής. Για τον λόγο αυτό, κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα η συζήτηση περί ευγονίας και μέτρων «προς διόρθωσιν και του ανθρωπίνου γένους, ακριβώς όπως και των λοιπών ζώων και φυτών» ήταν πολύ διαδεδο-

56. Μ. Στριγγάρης, *Χασίς*, ό.π., σ. 283.

57. Νταλζης, «Η κοκαΐνη», εφ. *Εμπρός* 11/3/1928, σ. 3. Με την έκφραση «τρίτον φύλλον», ο/η συγγραφέας αναφέρεται στην ομοφυλοφιλία (βλ. προς την κατεύθυνση αυτή Magnus Hirschfeld, *Berlins Drittes Geschlecht*, H. Seemann, Βερολίνο/Λευψία 1904, καθώς και τον εύγλωττο τίτλο της γαλλικής μετάφρασης *Le troisième sexe: Les homosexuels de Berlin*, Librairie Jules Rousset, Παρίσι 1908).

58. Φώτης Σκούρας, «Οι χασισομανείς», *Ιατρικός Τύπος* 14:1 (1933), σ. 13.

59. Margaret Jackson, «“Facts of Life” or the Erotization of Women's Oppression? Sexology and the Social Construction of Heterosexuality», στο P. Caplan (επιμ.), *The Cultural Construction of Sexuality*, Routledge, Λονδίνο/Νέα Υόρκη 1987, σ. 52.

μένη στην Ευρώπη και την Αμερική, βρίσκοντας γόνιμο έδαφος και στην Ελλάδα.⁶⁰ Τα προτεινόμενα μέτρα μπορούσαν να πάρουν τη μορφή της πρόληψης, της προπαγάνδας ή της κοινωνικής πολιτικής, αλλά και της «αρνητικής ευγονικής», με σκοπό να εμποδιστεί η αναπαραγωγή των θεωρούμενων ως εκφυλισμένων ατόμων. Από το προγαμιαίο πιστοποιητικό (που θα εγγυόταν για την «υγεία» των μελλονύμφων) μέχρι τη στειρώση, οι προτάσεις δεν έλειπαν, και στους υποψήφιους για τέτοιου είδους μεταχείριση συγκαταλέγονταν συστηματικά οι κάθε λογής «τοξικομανείς».⁶¹

Εκτός του ζητήματος της γονιμότητας, ένας άλλος κίνδυνος της χρήσης ναρκωτικών για την ετεροκανονική σεξουαλικότητα ως συστατικό της ανδρικής υπόστασης ήταν αυτός της «διαφθοράς». Ο κίνδυνος αυτός, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν αφορούσε μόνο τους άνδρες. Στην περίπτωσή τους, όμως, η κατάσταση ανημποριάς στην οποία τα ναρκωτικά οδηγούσαν τους χρήστες τους καθιστούσε τους άνδρες εξίσου ευάλωτους και αδύναμους με τις γυναίκες, όπως τις ήθελαν οι δημόσιοι λόγοι της περιόδου. Διάφορα περιστατικά του αστυνομικού δελτίου έχουν ως πρωταγωνιστή-θύμα ένα αγόρι ή νεαρό άνδρα και θύτες άλλους άνδρες που του χορηγούν κάποια ουσία με σκοπό την αποπλάνηση. Έτσι, τον Ιούνιο του 1934 τα *Αθηναϊκά Νέα* δημοσιεύουν την «Τραγική περιπέτεια» ενός 17χρονου που οι δράστες «κατάρθωσαν να τον παρασύρουν εις εν κέντρον όπου του έδωσαν και εκάπνισε σιγαρέττον το οποίον περιείχε χασίς, ακολούθως δε τον ωδήγησαν εις ερημικήν τοποθεσίαν όπου τον εκακοποίησαν ο εις κατόπιν του άλλου».⁶² Η διδακτική και προειδοποιητική λειτουργία αυτών των αφηγήσεων είναι εμφανής: το ηθικό δίδαγμα ήταν πως η χρήση ουσιών επιφέρει απώλεια του αυτοελέγχου και ενέχει τον κίνδυνο της ατίμωσης ή και της προσβολής της σωματικής ακεραιότητας, που σε συμβολικό επίπεδο ισοδυναμούσε με εκθήλυνση.

60. Το παράθεμα στο Ιωάννης Κούμαρης, «Φυλή-Υγεία», εφ. *Βραδυνή* 15/10/1938, σ. 1. Για την ευγονική, βλ. R. A. Nye, *Masculinity and Male Codes of Honor*, ό.π., σ. 77-97· Marius Turda, *Modernism and Eugenics*, Palgrave Macmillan, Μπείζινγκστούκ/Νέα Υόρκη 2010.

61. Βλ. π.χ. Μ. Μουσειδης, *Ο Μαλθουσιανισμός άλλοτε και νυν - Έλεγχος γεννήσεων και αποστειρώσεις: Μελέτη ιατρική, ευγονική και κοινωνική*, Τυπογραφικά Καταστήματα Αδελφών Γεράρδων, Αθήνα 1932, σ. 85-87· Κ. Ντούλας, *Η υγεία των μελλονύμφων και το ιατρικόν πιστοποιητικόν του γάμου*, χ.ε., Θεσσαλονίκη 1936, σ. 51-53· Νικόλαος Γ. Μακρίδης, *Διά την προστασίαν, εξυγιάνσιν και ευγενισμόν της ελληνικής φυλής*, Εκδ. Οίκος «Ανατολή», Αθήνα 1940, σ. 99-100. Για το ζήτημα της στειρώσης, βλ. Σεβαστή Τρουμπέτα, «Ευγονικές απαντήσεις στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας (1900-1940)», στο Γ. Κυριόπουλος (επιμ.), *Δημόσια Υγεία και Κοινωνική Πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Πρακτικά συνεδρίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2008, σ. 345-348. Για το ζήτημα του προγαμιαίου πιστοποιητικού, βλ. Sevasti Trubeta, «Eugenic Birth Control and Prenuptial Health Certification in Interwar Greece», στο C. Promitzer - S. Trubeta - M. Turda (επιμ.), *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*, Central European University Press, Βουδαπέστη/Νέα Υόρκη 2011, σ. 291-296.

62. «Τραγική περιπέτεια», εφ. *Αθηναϊκά Νέα* 26/6/1934, σ. 4.

Απέναντι στον «άλλο»

Όπως η φιγούρα του άνδρα χρήστη που σκιαγραφούν οι πηγές ταλαντευόταν μεταξύ του ασθενούς και του εκφυλισμένου, έτσι και η φιγούρα της γυναίκας ταλαντευόταν μεταξύ της διεφθαρμένης αθωότητας και της φθοροποιού δράσης, μεταξύ από τη μια μεριά ενός ευάλωτου και ανυπεράσπιστου ατόμου που έχρηζε ανδρικής προστασίας, και από την άλλη μιας πηγής πειρασμού που μπορούσε να παρασύρει τον άνδρα στον ηθικό εκπεσμό. Σύμφωνα με τη Nancy Campbell, «η διχοτομία μεταξύ “θηρευτή” και “θηράματος” ενσαρκωνόταν σε δύο αλληλοδιαπλεκόμενες φιγούρες εξαρτημένων γυναικών: “βαμπίρ του οπίου” που κυνηγούσαν ανυποψίαστους άνδρες και αγόρια, και “λευκές σκλάβες” θύματα ασύδοτων ανδρών».⁶³ Στην ελληνική περίπτωση συναντάμε και τις δύο φιγούρες, τόσο σε εξειδικευμένα συγγράμματα όσο και στις σελίδες του Τύπου. Εκεί διαβάζουμε απ’ τη μια μεριά για τις περιπέτειες μιας «ωραιότητά[ς] γυναίκα[ς] ως εικοσιπέντε χρονών ολόλευκη[ς] στην τέλεια γυμνότητά της και της πειο καλής κοινωνικής τάξεως, [που] κυλιότανε εκείνη τη στιγμή μ’ έναν ρωμαλέον άντρακλαν του “κύκλου” του σπητιού», κάποιον δηλαδή από τα «ύποπτα υποκείμενα» που αποτελούσαν τους θαμώνες του «καταγωγίου».⁶⁴ Από την άλλη συναντάμε στον ημερήσιο Τύπο της εποχής προειδοποιήσεις, όπως για παράδειγμα ότι «Μία τάξις εκφύλων γυναικών διδάσκει την αιθεροποσίαν εις όλον τον κόσμον όστις έρχεται εις σχέσεις μαζί των, πολλοί δε νέοι και νέαι της τρυφεράς ηλικίας έπεσαν θύματα της απαισίας αυτής συνηθείας».⁶⁵ Η ακόμα αναφορές σε μοιραίες γυναίκες σαν τη Λόλα, αρτίστα του καμπαρέ: «Τα θύματά της αύξαιναν κάθε μέρα. Το πάθος της την είχε μεταβάλει σε μια φρικτή προπαγανδίστρια».⁶⁶

Η φιγούρα της γυναίκας που μυεί άνδρες κάθε ηλικίας στον κόσμο των τεχνητών παραδείσων συναντάται και στη λογοτεχνία της περιόδου. Την ενσαρκώνουν, για παράδειγμα, ηρωίδες όπως η Μιρέτα, η Γαλλίδα που με τον άνδρα της εισάγει τον πρωταγωνιστή του μυθιστορήματος του Κώστα Φαλτάιτς *Οι παραστρατημένοι* στις απολαύσεις του κρασιού, του αιθέρα και του χασίς, ή η Ζελίκα Βρανά στο μυθιστόρημα του Νίκου Μαράκη *Οι άνθρωποι*

63. N. D. Campbell, *Using Women: Gender, Drug Policy, and Social Justice*, ό.π., σ. 68. Οι όροι «βαμπίρ του οπίου» και «λευκές σκλάβες» προέρχονται από το βιβλίο της Sara Graham Mulhall, *Opium: The Demon Flower*, Howard Vinal, Νέα Υόρκη 1926, σ. 56-63.

64. Ο διοπτροφόρος, «Τα απόκρυφα», εφ. *Μακεδονία* 15/8/1929, σ. 2. Για ανάλογες αφηγήσεις στη Μεγάλη Βρετανία με σκηνικό κινέζικα οπισποτεία, βλ. Judith Walkowitz, *City of Dreadful Delight: Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian London*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1992, σ. 81.

65. «Εναντίον της αιθερομανίας», εφ. *Εμπρός* 12/4/1915, σ. 3.

66. Βοβ., «Εν άντρον τοξικομανών παρά την οδόν Αχαρνών», εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος* 1/9/1932, σ. 2.

της κοκαΐνης, που γνωρίζει στον εραστή της τη λευκή σκόνη.⁶⁷ Η θεματική αυτή είχε διαποτίσει και τη λαϊκή κουλτούρα, όπως εκφράζεται μέσα από το ρεμπέτικο. Ενδεικτικοί είναι οι παρακάτω στίχοι που ακούγονται με παραλλαγές σε αρκετά τραγούδια: «Τη νταμίρα τη νταμίρα/μου την έμαθε μια χήρα/Μ' έκανε και αλανιάρη/χασικλή και κουρελιάρη».⁶⁸ Εξίσου εύγλωττη για το πόσο ευάλωτοι θεωρούνταν οι άνδρες απέναντι σε τέτοιου τύπου γυναίκες είναι και η εικονογραφία των γυναικείων τύπων «τοξικομανούς». Σε αντίθεση με τις ανδρικές απεικονίσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω και χαρακτηρίζονταν από μια μάλλον ρεαλιστική αν και στερεοτυπική διάθεση, στην περίπτωση των γυναικείων απεικονίσεων αυτό που φαίνεται να επικρατεί είναι ο αισθησιασμός και ο περισσότερο ή λιγότερο συγκεκαλυμμένος ερωτισμός, σε πόζες που μοιάζουν σκηνοθετημένες και συχνά προέρχονται από δημοσιεύματα του εξωτερικού (Εικόνες 9-10).

Βρισκόμαστε εδώ στο πλαίσιο μιας μακραίωνης παράδοσης καχυποψίας απέναντι στο «ασθενές φύλο», σύμφωνα με την οποία η γυναίκα καταφεύγει στην πονηριά για να αντισταθμίσει την υποτιθέμενη φυσική αδυναμία της και να καθυποτάξει το «ισχυρό φύλο», όπως η Κίρκη προσέφερε τον κυκώνα στο πλήρωμα του Οδυσσέα ή η Εύα τον απαγορευμένο καρπό στον Αδάμ, οδηγώντας τους στην πτώση και την καταστροφή. Σε αυτή τη μακραίωνη παράδοση έρχονταν να προστεθούν νέες ανησυχίες που προξενούσε στους άνδρες η γυναικεία χειραφέτηση, όπως εκδηλωνόταν στις αρχές του 20ού αιώνα και ιδίως κατά τον Μεσοπόλεμο, μέσα από μεταβολές στις συμπεριφορές, στις ενδυματολογικές επιλογές, στις καταναλωτικές πρακτικές, στην πρόσβαση στον δημόσιο χώρο και τον επαγγελματικό στίβο, μεταβολές που ενσάρκωναν σε βαθμό υπερβολής φιγούρες όπως εκείνη της Γκαρσόν που προαναφέρθηκε. Οι δύο αυτές εξελίξεις, η χειραφέτηση των γυναικών και η εξάπλωση των ναρκωτικών, κατέληγαν πολλές φορές να συνδέονται σε λογικό επίπεδο:

Τώρα που και η Ελληνίδα χειραφετείται, βγαίνει ελεύθερα στον κόσμο, αποκτά πολιτικά δικαιώματα και εν γένει έχει τάση να φτάσει την Ευρωπαϊά στην κοινωνική αντίληψη της ζωής, είδατε τα χάλια μας. Δεν περνά μέρα χωρίς ν' αναγγελθούν δύο - τρία εγκλήματα και από τα συγχευώτερα: φόννοι, δηλητηριάσεις, κλοπές, δολοφονίες για ληστεία, ακόμη και παραχάραξη χρημάτων και εμπόριο ναρκωτικών! [...] αν είν' έτσι, καλλίτερα να ξαναγίνη κούκλα του σπιτιού!⁶⁹

67. Κώστας Φαλτάιτς, *Οι παραστρατημένοι: Αθηναϊκό μυθιστόρημα*, «Βιβλιοθήκη για όλους» Βραδυνής, Αθήναι 1925 (1η έκδ. με τον τίτλο «Άλλος κόσμος» ως επιφυλλίδα στην εφ. *Ακρόπολις* 18/4/1915-2/7/1915)· Νίκος Μαρράκης, *Οι άνθρωποι της κοκαΐνης: Απ' τα χειρόγραφα ενός Ρώσου εμigré, Νέοι Καιροί, χ.τ., χ.χ.*

68. Αντώνης Νταλγκάς, «Η νταμίρα», HMV AO-165 (1926)· Κώστας Καρίπης, «Χασικλήδες», Columbia Αγγλίας 8017 (1926)· Γιώργος Βιδάλης, «Μπαγλαμάδες», Odeon GA-1248 (1928).

69. Μερφίστο, «Το γυναικείον έγκλημα», εφ. *Έθνος* 21/9/1932, σ. 3.

ΤΥΠΟΣ ΣΗΜΠΑΡΟΤΕ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, του όμορ και εικονογράφου του εφ. *Έθνος*, 21/9/1932, σ. 3.

ΕΙΚΟΝΑ 9: «Τύπος οπιομανούς γυναικός».

Πηγή: εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 28/4/1936, σ. 2 (Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας)

ΕΙΚΟΝΑ 10: «Υστερον από μίαν γενναίαν δόσιν ηρωΐνης».

Πηγή: εφ. *Ακρόπολις*, 23/02/1929, σ. 3 (Βιβλιοθήκη της Βουλής)

Συμπεράσματα

Η δυσανάλογη συμμετοχή ανδρών και γυναικών στην εμπορία και τη χρήση ναρκωτικών στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα μπορεί εν μέρει να αποδοθεί στον «στραβισμό» των μηχανισμών παραγωγής ποσοτικών στοιχείων. Ωστόσο, η εικόνα αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί πλασματική. Αποτελούσε καταγραφή (έστω και όχι απόλυτα πιστή) μιας κοινωνικής πραγματικότητας που απέρρευε από τη δεσπόζουσα θέση των ανδρών σε θεσμικό και οικονομικό επίπεδο, από τη διαφοροποιημένη πρόσβαση στον δημόσιο χώρο και τη λειτουργία τύπων ομοκοινωνικότητας όπως οι «τεκέδες», καθώς και από έμφυλα προσδιορισμένους ρόλους, ευαισθησίες και προσδοκίες που ενσωμάτωναν τα υποκείμενα.

Αν υπερβούμε αυτή τη διάκριση σε πρώτο επίπεδο μεταξύ ανδρών και γυναικών, οι ναρκωτικές ουσίες, που υποστασιοποιούνται σε πολλές περιπτώσεις στους λόγους της περιόδου, παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για την εξέταση των έμφυλων αναπαραστάσεων στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα. Από τη μια μεριά, μέσα από τους λόγους περί ναρκωτικών αναδεικνύεται και υπογραμμίζεται ένα κυρίαρχο πρότυπο ανδρισμού, που ορίζεται από μια σειρά χαρακτηριστικών όπως το σθένος, η πολεμική αρετή, η ετεροσεξουαλικότητα και η υπεροχή έναντι των γυναικών. Ταυτόχρονα, η εμπορία και ιδίως η χρήση ναρκωτικών αποκαλύπτουν ρωγμές και διαφοροποιήσεις αυτού του εκ πρώτης όψεως ενιαίου ανδρισμού, όταν για παράδειγμα διαφορετικές ουσίες αποδίδονται σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις (χασίς στα λαϊκά στρώματα, ηρωίνη και κοκαΐνη στα εύπορα στρώματα) ή όταν ανδρικές υποομάδες λειτουργούν με βάση εναλλακτικούς αξιακούς κώδικες που νοηματοδοτούν διαφορετικά τον ανδρισμό, έστω και αν αυτό γίνεται πάντα σε αντιδιαστολή με τη θηλυκότητα (π.χ. στο ρεμπέτικο). Τελικά, πρόκειται για περισσότερους του ενός ανδρισμούς, που προσδιορίζονται από μια σειρά παραγόντων, κοινωνικών, οικονομικών, ταξικών, ψυχολογικών.

Από την άλλη μεριά, υπονομεύοντας, σε φαντασιακό τουλάχιστον επίπεδο, θεμελιώδη συστατικά στοιχεία του κυρίαρχου προτύπου ανδρισμού ή των εναλλακτικών του, οι ναρκωτικές ουσίες καταδείκνυαν τα όρια αυτών των ανδρισμών και τις ποικίλες αμφισβητήσεις τους. Έτσι, η ταυτότητα του άνδρα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο εμφανίζεται ως επισφαλής, ως κάτι που απειλείται διαρκώς τόσο από το άλλο φύλο όσο και από μια σειρά κινδύνων, από τη σεξουαλική διαφθορά μέχρι την εθνική καταστροφή. Με την έννοια αυτή διαρκώς προς υπεράσπιση και επομένως προς διαπραγμάτευση, ο ανδρισμός είναι κάτι ρευστό και μεταβαλλόμενο, ή σύμφωνα με τη διατύπωση του Robert Nye «ένα τέλος που οι άνδρες βιώνουν ως έναν απαραίτητο αλλά διαρκώς ανέφικτο στόχο».⁷⁰

70. R. A. Nye, *Masculinity and Male Codes of Honor*, ό.π., σ. 13.